Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

త్రిలింగ శబ్దానుశాసనము

(మండ లక్ష్మీనృసింహాకవి)

DONATION
7928

సంపాదకుడు :

ఆర్. శ్రీహరి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Foundation

Gurukul Kan

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Forwarded free of cost and with the
compliments of the Department of
Education, Government of India
New Delhi.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మండ లక్ష్మీనృసింహకవి విరచితం

త్రిలింగ శబ్దానుశాసనమ్

(పరిభాషా, సంజ్ఞా, సంధి, శబ్ద, తద్ధిత,
కారక, సమాస, తద్భవ ప్రకరణాలు)

7928

DONATION

पुस्तकालय
पुस्तकालय
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय

DONATION

సంపాదకుడు :
డా. ఆర్. శ్రీహరి
రీడర్, తెలుగుశాఖ
ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"TRILINGASABDĀNUSĀSANAM"
BY MANDA LAXMINARASIHMAKAVI–Edited by **Dr. R. SRI HARI,** Reader in Telugu, Osmania University, Hyderabad - 500 007.

ప్రథమముద్రణ : అక్టోబర్ 1988

వెల : రూ. 20/-

For Copies :

1. R. ANANTALAXMI
   16-2-836/F/2, Madhavanagar
   Saidabad, Hyderabad-500 659.

2. ANDHARA SARASWATA PARISHAT
   Tilak Road, Hyderabad.

ముద్రణ :

శ్రీ లక్ష్మీ వేంకటేశ్వర పవర్ ప్రెస్
హిమాయత్‌నగర్, హైదరాబాద్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈ కృతి

నాకు విద్యాబుద్ధులను

అనుగ్రహించిన

శ్రీ యాదగిరి లక్ష్మీనృసింహస్వామివారి

దివ్యపాదారవిందాలకు

పూజాపుష్పంగా

భక్తితో సమర్పితం.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆచార్య అమరేశం రాజేశ్వరశర్మ
ఎమ్.ఏ., యల్.యల్.బి., పిహెచ్.డి.
ఆంధ్రశాఖాధ్యక్షులు,
ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం

డా. రవ్వా శ్రీహరిగారు నాకు చిరకాలపరిచితులు. మేమిద్దరము సీతారాం బాగు సంస్కృత కళాశాల పాత విద్యార్థులము. 1959 లో ఆ కళాశాల అల్వాలలో ఉన్నప్పుడు నన్ను విశాఖదత్తుని ముద్రారాక్షసమును గూర్చి ఉపన్యసించవలసినదిగా కోరినారు. ఆనాటి సభకు ఆంధ్ర ధ్వనికారులు శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులుగారు అధ్యక్షులు. ఉపన్యాసానంతరం విద్యార్థులతోటి సంభాషణలో నన్నాకర్షించినవారు శ్రీహరిగారు. అప్పుడు శ్రీహరి ఆ కళాశాలలో సంస్కృత వ్యాకరణ శాస్త్రం ప్రధానంగా బి.ఓ.యల్. చదువుతున్న విద్యార్థి. అప్పటినుండి మా పరిచయం క్రమక్రమంగా వృద్ధిపొందుతూ వచ్చింది.

తెలుగు వ్యాకరణంలో కృషి చేస్తున్న కొద్దిమంది పండితుల్లో డా. శ్రీహరిగారొకరు. ఈ రంగంలో కొద్దిమందే ఉండడానికి కారణాలనేకం. అందులో మొట్టమొదటిది అది శాస్త్రం కావడం. అందులోను పాణినీయ వ్యాకరణం క్షుణ్ణంగా తెలిస్తే తప్ప బాల వ్యాకరణాది ముఖ్యాంధ్ర వ్యాకరణ గ్రంథాలు కొరుకుడు పడకపోవడం. ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణి, వికృతి వివేకం, అహోబల పండితీయం, అథర్వణుని త్రిలింగ శబ్దానుశాసనం, మంచెళ్ళ వాసుదేవ కవి వైకృత చంద్రిక, మంద లక్ష్మీ నరసింహాచార్యుల ఆంధ్ర కౌముది మొదలయిన పెక్కు తెలుగు వ్యాకరణ గ్రంథాలు సంస్కృతంలో ఉండడం వల్ల సంస్కృత భాషా పాండిత్యం కూడా తెలుగు వ్యాకరణంలో కృషి చేయడానికత్యవసరమౌతున్నది. పైగా తెలుగు వ్యాకరణాల్లో ప్రాచీనమైన వన్నీ ప్రామాణికమయిన ఆంధ్ర మహాకవుల గ్రంథగత ప్రయోగాలు ప్రధానాధారంగా వెలసినవి కావడం వల్ల తెలుగు వ్యాకరణ పరిశ్రమకు వాటిపై అధికారం కూడా అవసరమౌతున్నది. వాల్మీకి ప్రాకృత వ్యాకరణాన్ని ఆంధ్ర

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శబ్ద చింతామణి కర్త మాత్రమే కాక అథర్వణుడు, వాసుదేవుడు, లక్ష్మీనరసింహాచార్యులు మొదలయినవారు అనుసరించారన్న విషయం కూడా దీనికి చేర్చవలసి వున్నది. సరే ఇంత శ్రమపడినా దానికి తగ్గ ప్రోత్సాహకాలేమయినా వున్నవా? అంటే ప్రశ్నార్థకమనే చెప్పవలసి వున్నది. కనుకనే తెలుగు వ్యాకరణంపై సాధికారంగా మాట్లాడగల విద్వాంసులు క్రమక్రమంగా తక్కువ కావడం జరుగుతున్నది.

ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయంవారి భాషాప్రవీణ పరీక్షకు అహోబల పండితీయం తప్పనిసరిగా చదువవలసిన గ్రంథం. ఇది ఆంధ్ర వ్యాకరణ మహాభాష్యంగా పేరు పొందింది. దీన్ని సాధికారంగా పాఠం చెప్పే పండితులక్కడక్కడ వేళ్ళమీద లెక్కించదగ్గవారుగా వుండేవారు. కొవ్వూరు ఆంధ్ర గీర్వాణవిద్యాపీఠంలో శ్రీ వేదుల రామశాస్త్రిగారు మాకు ఆ పాఠం చెప్పేవారు. వారి పాండిత్యాన్ని గూర్చి నేను పరిచయం చేయవలసిన పనిలేదు. కాని ఒక్క విషయం మాత్రం చెప్పక తప్పదు. అహోబల పండితీయం అచ్చయిన పుస్తకమే అయినా దాన్నిండా అచ్చుతప్పులు కుప్పలుకుప్పలుగా వుండేవి. వాటిని సరిదిద్దుతూ పాఠం చెప్పేవారు రామశాస్త్రిగారు. ఆ దిద్దుబాట్లుకూడా సంవత్సరం సంవత్సరం మారుతూవుండేవి. వారు అహోబలపండితీయానికొక బృహద్వ్యాఖ్యానం కూడా వ్రాసినారు. అయితే అది అచ్చుకాలేదు. ప్రతి వారి కుమారులు సూరిగారి దగ్గర వున్నది. అచ్చుకాదగ్గ పుస్తకం. ఎందుకంటే రామశాస్త్రిగారు సుమారు యాభై సంవత్సరాలు అహోబల పండితీయం విద్యార్థులకు పాఠం చెప్పినవారు. కనుక ఆ కృషి అంతా అందులో నిక్షిప్తమయివున్నది. కనుక ఆ గ్రంథం తప్పకుండా ముద్రితమయి పండితుల కందుబాటులోకి రావలసి వున్నది. ఇట్లాగే అథర్వణాచార్యకృత త్రిలింగశబ్దానుశాసనమనే మరో తెలుగు వ్యాకరణ గ్రంథం కూడా ముద్రితం కావలసివున్నది. దీని ప్రతి మదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారంలో వున్నది.

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం తెలుగుశాఖ అధ్యక్షులు, మా గురుపాదులు ఆచార్య శ్రీ ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనంగారి నాయకత్వాన ఆంధ్ర మహాభారతం సంశోధిత ప్రతిని సిద్ధం చేసే కార్యక్రమాన్ని చేపట్టింది. ఆ సందర్భంలో లక్షణ గ్రంథాల్లో వున్న పాఠాలను గూడ సేకరించవలెనని నిర్ణయించబడింది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అప్పుడు అముద్రితంగా వున్న యీ గ్రంథం ఉనికిని తెలియజేసి ప్రతిని సంపాదించవలెనని నేను సూచించగా అంగీకరించి ఆచార్య శ్రీ ఖంపల్లి లక్ష్మీరంజనం గారు మదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక భాండాగారం నుండి యీ గ్రంథ ప్రతిని వ్రాయించి తెప్పించినారు. అముద్రితంగా పడివున్న మరో తెలుగు వ్యాకరణం వైకృత చంద్రికను నేనూ, పూజ్యమిత్రులు శ్రీ నల్లాన్ చక్రవర్తుల వెంకటాచార్యుల గారు పరిష్కరించి తెలుగు టీకను కూర్చి యీయగా ఆంధ్ర ప్రదేశ్ ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక భాండాగారం వారు ముద్రించినారు. ఇట్లాంటిదే మరో లక్షణ గ్రంథం తాతంభట్టు కవిచింతామణి. దీని వునికిని గూర్చి కూడా నేను అప్పటి పురాతత్త్వ శాఖ అధ్యక్షులు శ్రీ సీతాపతిగారికి చెప్పగా వారు దాన్ని సంపాదించి శ్రీ రావూరి దొరసామిశర్మగారిచేత పరిష్కరింపజేసి ప్రకటించినారు. అహోబలపండితీయాన్ని పరిష్కరించి తెలుగు వ్యాఖ్యానం కూడా చేర్చి యీయగా మా గురుపాదులు ఆచార్య శ్రీ లక్ష్మీరంజనంగారు దాన్ని ఆంధ్ర రచయితల సంఘం వారిచేత ముద్రణ చేయించినారు. ఇప్పుడు డా॥ శ్రీహరిగారు త్రిలింగ శబ్దానుశాసనాన్ని పరిష్కరించి ముద్రించినారు. ఇందువలన అముద్రితాంధ్ర వ్యాకరణం మరొకటి వెలుగుచూచే అవకాశం కలిగింది. ఇది సంతోష కరమయిన విషయం. ఇట్లాగే అథర్వణుని త్రిలింగ శబ్దానుశాసనం, తంజావూరు సరస్వతీ మహల్లో వున్న శేషసుమతి ఆంధ్రవ్యాకరణం కూడా ముద్రణ భాగ్యం పొందాలని కోరుతున్నాను.

మండ లక్ష్మీనరసింహాచార్యుల వ్యాకరణగ్రంథాలను గూర్చి నా సిద్ధాంత వ్యాసంలో నా అభిప్రాయాలను ఇదివరకే చెప్పినాను. ఇప్పుడు కొత్తగా మరికొన్ని విషయాలను డా॥ శ్రీహరిగారు తమ పీఠికలో చెప్పినారు. విద్వాంసులీ గ్రంథాన్ని పరిశీలించి లక్ష్మీనరసింహాచార్యులకు ఆంధ్ర వ్యాకరణ చరిత్రలో ఈయదగిన స్థానాన్ని నిర్ణయించగలరు. శ్రీహరి గారి కృషి అందుకు తోడ్పడ గలదని ఆశిస్తాను.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శుభాకాంక్ష

ఆచార్య నాయని కృష్ణకుమారి
తెలుగుశాఖ
ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం

డా. రవ్వా శ్రీహరిగారు సరస్వతీ సంస్థానంలో నిత్యాన్వేషణోద్యోగిగా స్థిరపడ్డవారు. ఆయన దృష్టి ఒక్కొక్కసారి అక్షరదృష్టి. మరొక్కసారి అక్షరాంతర్యశోధనదృష్టి. వ్యాకరణమూ, సాహిత్యమూ, రెండూ రెండు చక్రాలై ఆయనలోని సారస్వతమథనజిజ్ఞాసను రాజమార్గంలో నడిపిస్తున్నందుకు నేను ఎప్పుడూ ఆనందిస్తుంటాను.

మా ఉస్మానియావిశ్వవిద్యాలయంలో ప్రతియేటా అధ్యాపకులకు తృణమో పణమో యిచ్చి వారిలోని పరిశోధనాసక్తిని అక్షరరూపంలో వెలికి లాగే కార్యక్రమం ఒకటుంది. ఆ ప్రణాళికద్వారా లభించిన ప్రోత్సాహమే ఈ గ్రంథం వెలుగు చూడడానికి కారణం.

మా తెలుగుశాఖలో, వెనుక, కీర్తిశేషులు ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనంగారు నిర్వహించిన ఆంధ్రమహాభారతసంశోధిత ప్రతి ముద్రణ సకలాంధ్రలోక ప్రశంసల్ని మూటకట్టుకున్న మహాకార్యం. ఆ సందర్భంలో ఎన్నో తాటాకుప్రతులు, భారతమైనవీ, కానివీ, కూడా సేకరించి కుప్పవేయడం జరిగింది.

ఆ కుప్పలో రత్నంలా మెరిసి ఈ వ్యాకరణపండితుణ్ణి ఆకట్టుకున్న గ్రంథం త్రిలింగ శబ్దానుశాసనం. ముఖపత్రంమీద ఆంధ్రకౌముది అనే మరో పేరు వ్రాయించుకున్న ఈ గ్రంథానికి కర్త శ్రీ మండ లక్ష్మీనరసింహకవి. ఆయన కాలం 19వశతాబ్ది ప్రారంభకాలం.

వ్యాకరణమనగానే, సంస్కృతంలో ఆచార్యత్రయమూ, తెలుగులో పండితద్వయమే తప్ప, మామూలు మనుషులకు మరొక పేరు అనదు. బాల, ప్రౌఢ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వ్యాకరణాలు నాలుకచివళ్ళ అందరికీ మంత్రాక్షరాలుగా అతుక్కుపోయిన పేర్లు. అందులో బాలవ్యాకరణం మరీనీ! 7వ తరగతి విద్యార్థినుండి స్నాతకోత్తరస్థాయి వరకూ, అందులో సూత్రాలు రాహిత్థి, రాపాపీ, వ్యాకరణమంటే అదే అన్నట్లుగా అభేదాధ్యవసాయుఅయిన ఎరుకను కలిగిఉంటారు.

అయితే తొలి, సంస్కృతభాషా రచితమైన, తెలుగువ్యాకరణం ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణి మొదలుకొని ఈనాటివరకూ తెలుగుభాషకు వ్యాకరణాలు కుప్ప తిప్పలుగా వస్తూనే ఉన్నాయి. వాటినన్నిటినీ గుదిగూర్చి ప్రతివ్యాకరణంలోనూ తత్కాలపుభాషాలక్షణాలకు ప్రాతినిధ్యం ఉన్నదో లేదో అంచనా వేయవలసిన అవసరం ఇంకా మిగిలే ఉంది.

ప్రస్తుతవ్యాకరణం చూస్తే ఇది చిన్నయ వ్యాకరణానికిమల్లే భారత భాషా వ్యాకరణం మాత్రమే కాదని తెలుస్తోంది. తత్కాలభాషాలక్షణాలకు కూడా సూత్రరచన చేయబడిన వైనం ఇందులో కనిపిస్తుంది. సంపాదకుడు తన 'సమాలోకనం'లో ఈ విషయాన్ని విపులంగా వివరించడం జరిగింది. ఈ 'సమాలోకనం' వ్యాకరణ ప్రియులకు స్ఫూర్తినిచ్చే సమగ్రావలోకనంగా నేను భావిస్తున్నాను.

ఇకమీదట, శ్రీహరి తెలుగులోని సమకాలికలక్షణాలను పొదువుకున్న వ్యాకరణాలను చేపట్టి, తులనాత్మకంగా సంఘటితం చేసిన భాషాధ్యయనాన్ని గ్రంథరూపంలో ఆంధ్రలోకానికి అందిస్తారని ఆశిస్తున్నాను.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అభినందన

ఆచార్య ఎమ్. కులశేఖరరావు
తెలుగుశాఖ
ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం

డా. రవ్వా శ్రీహరిగారు నాకు చిరకాల మిత్రులు. సంస్కృతాంధ్ర భాషల్లో వ్యాకరణాన్ని అధ్యయనం, అధ్యాపనం చేస్తున్నవారు. మంద లక్ష్మీ నృసింహకవి కృతమైన 'త్రిలింగ శబ్దాను శాసనమ్' అనే గ్రంథాన్ని వారిప్పుడు సంపాదించి ప్రచురించడం సముచితంగా ఉంది.

తెలుగు జీవద్భాష. ఈ విషయాన్ని మన వ్యాకర్తలు గుర్తించిన వారు కాబట్టే కాలానుగుణంగా ఆయా శతాబ్దుల్లో నన్నయ, అథర్వణుడు, కేతన, విన్నకోట పెద్దన్న, చిన్నయసూరి, బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులు మొదలైన మహానుభావులు ఈ భాషకు వ్యాకరణం వ్రాసి కృతార్థులైనారు. ఇటువంటి వ్యాకర్తల్లో చేరిన వారు క్రీ. శ. 19వ శతాబ్దికి చెందిన మంద లక్ష్మీ నృసింహ కవి. ప్రామాణికమైన వ్యాకరణ కర్తల్లో నృసింహ కవిని ఒకడుగా పండితులు గుర్తిస్తారు. మహాభారతాన్ని సంశోధిత ముద్రణం సిద్ధం చేస్తున్న సందర్భంలో ఈ వ్యాకర్త ప్రయోగాలను, సూత్రాలను పరిశీలనలోకి గ్రహించడం జరిగింది.

తెలుగు భాషకు తెలుగులోనే వ్యాకరణ రచన జరగడం ఆపర్యవంతమైన విషయమే. కాని మన భాషకు సంస్కృతంలో వ్యాకరణాలు వెలువడడం సంప్రదాయకంగానే ఉంది. బహుశః పండితుల భాషలో, అధికారుల భాషలో రచనచేయడం మీద దృష్టి ఉన్న రచయితలు ఇటువంటి పని చేసి ఉంటారు. తెలుగు భాషకు ఆంగ్లేయుడైన చార్ల్స్ ఫిలిప్ బ్రౌను ఆంగ్లభాషలో వ్యాకరణం రచించడం కూడా ఇటువంటిదే. ఇదికాక సంస్కృతభాషపట్ల మనవారికి ప్రమాణబుద్ధి ఉండడం చేత కూడా ఆ భాషలో వ్యాకరణాలు వెలువడి ఉండవచ్చు.

ఏ కారణంచేతనో ఈ త్రిలింగశబ్దానుశాసనం ఎక్కువగా ప్రచారం చెందిన గ్రంథం కాదు. అయితే దీని ప్రామాణ్యానికి లోటులేదు. ఇటువంటి మంచి భాషా లక్షణగ్రంథాన్ని డా॥ ఆర్. శ్రీహరిగారు సంపాదించి లోకానికి వెల్లడిచేయడం భాషాపరంగా వారికిగల శ్రద్ధను వ్యక్తంచేస్తుంది. ఈ గ్రంథాన్ని వెలుగులోకి తెచ్చిన డా. శ్రీహరిగారిని అభినందిస్తున్నాను.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Forwarded free of cost and with the compliments of the Department of Education, Government of India New Delhi.

విషయసూచిక

1.	పరిభాషాప్రకరణమ్	...	1-11
2.	సంజ్ఞాప్రకరణమ్	...	12-16
3.	సంధిప్రకరణమ్	...	17-32
4.	శబ్దపరిచ్ఛేదః		
	అజంతాః	...	33-54
	హలంతాః	...	55-61
	సర్వనామాని	...	62-65
5.	తద్ధితప్రకరణమ్	...	66-80
6.	కారకప్రకరణమ్	...	81-91
7.	సమాసప్రకరణమ్	...	92-94
8.	తద్భవప్రకరణమ్	...	95-118

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సమాలోకనం

మదరాసు ప్రభుత్వ ప్రాచ్యలిఖితపుస్తక భాండాగార గ్రంథ పట్టికలో 1223 నెంబరుగల ఈ గ్రంథం 'ఆంధ్రకౌముది' అనే పేరుతో పేర్కొన బడింది. మంద లక్ష్మీనృసింహకవి ఈ వ్యాకరణకర్త. ఈతడు తన వ్యాకరణా నికి 'సారస్వత త్రిలింగ శబ్దానుశాసన'మని నామకరణం చేసినాడు.[1] త్రిలింగ శబ్దానుశాసనమనే పేరే వ్యాప్తి పొందింది. గ్రంథాంతంలోని "ఇతి త్రిలింగ శబ్దానుశాసనం సంపూర్ణతామగమత్'' అన్న వాక్యంలో త్రిలింగశబ్దానుశాసన మనే పేరే కనిపిస్తుంది. అథర్వణకృతంగా 'త్రిలింగ శబ్దానుశాసన'మనే పేరు తోనే మరో వ్యాకరణగ్రంథం మదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారంలో ఉన్నది.[2] కాని అదీ, ఇదీ ఒక్కటి కాదు. లక్ష్మీనృసింహ కవి తన వ్యాకర ణంలో ఎక్కడా దీన్ని 'ఆంధ్రకౌముది' అనే పేరుతో వ్యవహరించలేదు. ఐతే ఈతని పేరుతోనే 'ఆంధ్రకౌముది' అనే మరో వ్యాకరణం కూడా ఉన్నది. నృసింహకవి త్రిలింగ శబ్దానుశాసనానికి ఇది లఘురూపమని భావించవచ్చు. ఈ రెండింటి కర్త ఒక్కరే కావడంవల్ల 'త్రిలింగశబ్దానుశాసనా'నికి కూడా ఆంధ్ర కౌముది అనే వ్యవహారం వచ్చి ఉంటుంది.

గ్రంథారంభంలోని అవతారికాశ్లోకాలవల్ల లక్ష్మీనృసింహకవికి సంబం ధించిన వివరాలు కొన్ని తెలియవస్తున్నాయి. ఇతనిది మంద వంశం. తండ్రి వరదయజ్వ. తల్లి నాంచారమ్మ. పితామహుడు వేంకటాచార్యులు. పితామహుని తండ్రి వేంకటాద్రి. ప్రపితామహుడు వేంకటపతిరాయల విద్యాగురువు, మహాకవి రామానుజాచార్యులు. వేగినాడు ఈతని జన్మస్థానం. కాశ్యపగోత్రికుడు. గొప్ప కృష్ణభక్తుడు. మంత్రవేత్త. సహస్రావధాని. అష్టభాషాసరస్వతీ బిరుదాంచితుడు.

1. కరోమి సారస్వతత్రిలింగశబ్దానుశాసనమ్ (అవతారిక 3 శ్లో.)
2. **D 1245**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

లక్ష్మీనకులీ వాగ్దేవతల వరప్రసాదంవల్ల పాండిత్యాన్ని సంపాదించుకున్నవాడు. సరసకవి శేఖరుడు. ఈ వివరాలన్నీ నృసింహకవి స్వయంగా చెప్పుకున్నవి.[1]

అవతారికలో గ్రంథకర్త తన తండ్రితాతల పేర్లను పేర్కొంటూ తన ముత్తాతయైన రామానుజాచార్యులు వేంకటపతి రాయలకు విద్యాగురువని తెలిపినాడు.[2] ఈ వేంకటపతి రాయలు విద్యానగర ప్రభువులలోనివాడైన రెండవ వేంకటపతి (అళియరామరాయల తమ్ముడు)అని భావించినట్లైతే ఆతడు క్రీ.శ. 1542లో రాజ్యానికి రావడంవల్ల రామానుజాచార్యుల కాలం క్రీ॥ శ. 1500 ప్రాంతమనీ, ఆతనికి ఐదవతరంవాడైన మండ లక్ష్మీనృసింహకవి క్రీ. శ. 1600 ప్రాంతానికి చెందినవాడనీ ఆచార్య అమరేశం రాజేశ్వరశర్మగారు అభిప్రాయపడినారు.[3] ఐతే విజయనగర సంస్థానాన్ని పరిపాలించినవారిలో పూసపాటి వంశీయుడైన వేంకటపతిరాజు (1669-1720) కూడా ఉన్నాడు. రామానుజాచార్యులు విద్యాగురుత్వం వహించిన ప్రభువు పూసపాటి వంశీయుడైన వేంకటపతిరాజు అని భావిస్తే రామానుజాచార్యులు క్రీ. శ. 1640 ప్రాంతానికి చెందినవాడని చెప్ప వచ్చు. ఈయనకు ఐదవ తరంవాడైన లక్ష్మీనృసింహకవి సుమారు క్రీ. శ. 1800 ప్రాంతానికిచెందినవాడని భావించడానికి అవకాశం ఉన్నది. లక్ష్మీనృసింహకవి తన వ్యాకరణంలో అన్యదేశాగతమైన పదాన్ని గ్రామ్యపదమని నిర్వచిస్తూ[4] ఉదాహరణలుగా దేఖో, జావు, ఇదరావు మొదలైన ఉర్దూ పదాలతోపాటు యూకమ్ (you come), సిడౌన్ (sit down) అనే ఆంగ్లపదాలనుకూడా పేర్కొన్నాడు మన దేశంలో ఆంగ్లవిద్యాభ్యాసం 18 వ శతాబ్దిలో కాని ప్రారంభం కాలేదు. ఆంగ్లవిద్య బాగా వ్యాప్తమైన తరువాతనేకాని పైన పేర్కొన్న ఆంగ్ల పదాలు వ్యవహారంలోకి వచ్చే వీలు లేదు. అందువల్ల ఈ వ్యాకరణకర్త మండ లక్ష్మీనృసిహకవి 18 వ శతాబ్ది చివరి భాగానికి చెందినవాడని భావించవచ్చు.

---

1. చూ. a) అవతారిక b) నేరదితః కౌ (పుట 39) సూత్రవృత్తి.
2. అవతారిక 7-9 శ్లో.
3. ఆంధ్రవ్యాకరణవికాసము - పుటలు 197-198,
4. అన్యదేశాగతం గ్రామ్యమ్ (పుట 15)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

లక్ష్మీనృసింహకవి సంతరించిన 'త్రిలింగశబ్దానుశాసన' స్వరూపాన్ని, అందులోని విశేషాలను పరిశీలిద్దాం.

ఇది తెలుగుభాషకు సంస్కృతంలో రచింపబడ్డ వ్యాకరణ గ్రంథం. ఆంధ్ర శబ్దచింతామణి, వికృతివివేకాలవలె శ్లోకరూపంలోకాక భట్టోజీదీక్షితుని సిద్ధాంతకౌముదివలె సూత్రం,వృత్తి, ఉదాహరణలు-ఇత్యాదిరీతిలో ఈ వ్యాకరణం రచింపబడింది. ఈ వ్యాకర్త గ్రంథారంభంలో కణ్వుడు, శేషుడు, కాత్యాయనుడు, పిష్ణువు, చంద్రుడు, ఇంద్రుడు, సోమచంద్రుడు - ఈ ఏడుగురినీ స్మరించినాడు[1] బార్హస్పత్య, రావణీయ, కాణ్వ, ఆథర్వణవ్యాకరణాలను పరిశీలించి తాను ఈ వ్యాకరణాన్ని రచిస్తున్నట్లుగా తెలుపుకున్నాడు.[2] ఆయా సూత్రాలలో దిగువ పేర్కొన్న ఆరుగురు వ్యాకర్తల మతాలు ఉట్టంకింపబడ్డాయి.

1. సోమచంద్రుడు (పుటలు 11, 21, 24, 37, 45, 50)
2. పుష్పదంతుడు (పుటలు 11, 24, 27, 48, 49)
3. రావణుడు (పుటలు 24, 37, 58, 77, 79)
4. కణ్వుడు (పుటలు 37, 41, 43, 47, 59, 61)
5. భల్లటుడు (పుట 85)
6. కాత్యాయనుడు (పుట 96)

ఈ వ్యాకర్తలు రచించిన తెలుగువ్యాకరణగ్రంథాలు నామమాత్రంగానైనా మనకు తెలియరావడం లేదు.

ఈ వ్యాకరణంలో తెలుగుభాషకు సంబంధించిన దాదాపు అన్ని వ్యాకరణాంశాలు ఈ కింది పరిచ్ఛేదాల్లో వివరింపబడ్డాయి.

1. పరిభాషాప్రకరణం. 2. సంజ్ఞాప్రకరణం. 3. సంధిప్రకరణం. 4. శబ్దపరిచ్ఛేదం (ఇందులో అజంత, హలంత, సర్వనామశబ్దాలకు చెందిన

---

1. అవతారిక 2 శ్లో.
2. అవతారిక 3 శ్లో.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అవాంతరప్రకరణాలు ఉన్నాయి.) 5. తద్ధితప్రకరణం. 6. కారకప్రకరణం. 7. సమాసప్రకరణం. 8. తద్భవ ప్రకరణం 9. దేశ్యక్రియా ప్రకరణం 10. అవ్యయప్రకరణం. 11. తిఙ్ప్రక్రియా ప్రకరణం. 12. కృదంత ప్రకరణం. 13. ధాతుప్రక్రియాప్రకరణం.

ఈ ప్రకరణవిభాగం గ్రంథసమగ్రతకు, సమ్యక్ప్రణాళికకు నిదర్శన మని చెప్పవచ్చు.

ప్రస్తుతగ్రంథంలో మొదటి ఎనిమిదిప్రకరణాలు మాత్రమే చేర్చబడ్డాయి. తక్కిన ప్రకరణాలభాగం రెండోభాగంగా త్వరలోనే వెలువడుతుంది.

ఇక ఆయా ప్రకరణాల్లో ఈ వ్యాకర్త తెలిపిన విశేషాలను పరిశీలిద్దాం.

పరిభాషాప్రకరణం : సాధారణంగా వ్యాకరణగ్రంథాల్లో మొట్టమొదట సంజ్ఞాప్రకరణం, ఆ తరువాత పరిభాషాప్రకరణం ఉంటుంది. కాని ఇందులో మొదట పరిభాషాప్రకరణం, తరువాత సంజ్ఞాప్రకరణం ఉంది. ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి మొ॥ తెలుగువ్యాకరణాల్లో వేటిలోనూ లేని పరిభాషాప్రకరణం ఇందులో కనిపిస్తుంది.

i) చింతామణిలోని 'అద్యః క్రియాసు భూతార్థద్యోతినమాద్యగం వినా సర్వః, (సంజ్ఞా 20) అనే సూత్రంలో చనియెన్ మొదలైన క్రియల మధ్యలోనూ, యెమ్మె, యెప్పుడు మొదలైన నామాదుల్లోనూ ఎత్వసహితమైన యకారం (యె) ఉంటుందని, ఈ రెండుచోట్ల తప్ప తక్కినచోట్ల యకారం అత్వసహితంగానే ఉంటుందని చెప్పబడింది. దీన్నిబట్టి చింతామణికర్త యెవడు, యేవి, యెగ్గ, యెప్పుడు మొదలైన శబ్దాలను యకారాదులుగా భావించినాడని తెలుస్తుంది. ఈ పదాలు ద్రుతప్రకృతికాలకంటె పరమైనపుడుమాత్రం అజ్వత్కార్యం వస్తుందని 'సర్వత్రాజ్వత్కార్యం జ్ఞేయం యస్య ద్రుతప్రకృతికేభ్యః' (సంధి 28) అనే కారికలో చెప్పబడింది అంటే ద్రుతప్రకృతికేతరాలకు పరమైనప్పుడు మాత్రం అజ్వత్కార్యం చెప్పబడలేదన్నమాట. అంతేకాక అత్తు, ఇత్తు, ఉత్తులకు ఈ పదాదియకారాలు పరమైనపుడు సంధి ఎలా జరుగుతుందో చింతామణి వివరించ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

లేదు. చింతామణి ప్రకారం అతడు యెక్కడ ఇత్యాదిస్థలాల్లో 'సంధిర్నాచో ఽ చ్యనుతః' (చింతామణి - సంధి 1) అనే సూత్రంచేత సంధి వచ్చి 'అతడెక్కడ' ఇత్యాది సంధిరూపాలు ఏర్పడడానికి వీల్లేదు. పరమందు అచ్చు కాక హల్లు (యకారం) ఉన్నందువల్ల. లక్ష్మీనృసింహకవి తన వ్యాకరణంలో ఈ లోపాన్ని తొలగించినాడు. 'యశ్చ' (పరిభాషా 28 సూ.) అనే సూత్రంచే పదానికి పరంగా ఉన్న తత్సమంకాని పదానికి చెందిన యకారానికి లోపం విధింపబడింది. అలాగే 'యః ప్రాణవత్' (పరిభాషా. 31 సూ.) అనే సూత్రంచే నామాదియకారాలకు అచ్కార్యం విధింపబడింది. దీనివల్ల యకారాదిపదాలు పరంగా ఉన్నప్పుడు సంధికార్యానికి ఏవిధమైన ఆటంకం ఉండదు.

ii) తెలుగుపదాల తొలుత వు, వూ, వొ, వోలు ఉండవని బాలవ్యాకర్త నిషేధించినాడు. (సంజ్ఞా. 17) కాని ఈ వ్యాకరణం వు, వూ, వొ, వోలు తొలుత గల పదాలను అంగీకరిస్తూ ఇట్టి పదాలు పరంగా ఉన్నప్పుడు 'తస్యోష్ఠ్యస్య నామ్నో లుక్' (పరిభాషా. 26 సూ.) అనే సూత్రంచే వీటి వకారానికి లోపం చెప్పి సంధికార్యాన్ని సుగమంచేసింది. వస్యోష్ఠ్యప్రాణే (పరిభాషా. 32) అనే సూత్రంచే నామాదివకారానికి ఓష్ఠ్యాచ్చు పరంగా ఉన్నప్పుడు అజ్వత్కార్యం కూడా విధింపబడింది. ఈ విధంగా ఎకారసహితనామాదియకారాన్ని, ఓష్ఠ్యాచ్సహితనామాదివకారాన్ని అంగీకరించడం, వాటి ప్రయోగంలో సంధికార్యాన్ని సుగమంచేయడం విశేషంగా భావించవచ్చు. 'వు' వర్ణం ఆదిలో ఉన్న పదానికి ఈ వ్యాకర్త జైమినిరామాయణంలోని ఈ కింది ప్రయోగాన్ని ఉదాహరణంగా చూపినాడు.

"వువిదయొకర్తు మేనఁదొడవుల్దగిలించె ముదంబు మీఱఁగా"

'వు' యత్యక్షరంగా ప్రయుక్తం కావడంవల్ల ఈ ప్రయోగం నిర్ధారకం. వు,వూ,వొ,వోలు ఆదిలో ఉన్న పదాలు గౌరన, తిమ్మనకావ్యాల్లో కనిపిస్తాయి.

వొక్కని డించి వోవుటయు భీతిల్లి (నవనాథచరిత్ర)

వుండంగఁదగిన తావులను విశ్వాసు (,,)

వుడిపి కోలూని వోవుచునుండి (ద్విపదభారతం)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వోజమై జరయు చావును దేవుల్లేని (ద్విపదభారతం)

ఈ ప్రయోగాలన్నీ నిర్ధారకాలు.

సంజ్ఞా ప్రకరణం :- ఆంధ్రశబ్ద చింతామణి, వికృతి వివేకం, బాల వ్యాకరణం మొదలైన వ్యాకరణాల్లో కనబడని కొన్ని కొత్తసంజ్ఞలు ఈ వ్యాకరణంలో గ్రహింపబడ్డాయి. అవి శు (శత్రర్థకం), ది (దీర్ఘం), ద్వి (ద్విత్వం), హ్ర (హ్రస్వం), ప్ర (ప్రాసం), గు-గ (గురువు) మొదలైనవి. ఈ సంజ్ఞల్లో కొన్ని వైకృత చంద్రికలో కూడా కనిపిస్తాయి. ఇవి ప్రాకృత వ్యాకరణాల నుండి గ్రహింపబడ్డ సంజ్ఞలు.

ఈ వ్యాకరణంలో కొన్ని సంజ్ఞలకు కొత్త నిర్వచనాలు కనిపిస్తున్నాయి, 'దేశ్యం' అన్న పదాన్ని చిన్నయసూరి 'త్రిలింగ వ్యవహార సిద్ధమైన భాష' (సంజ్ఞా. 21) అని నిర్వచిస్తే ఈ వ్యాకరణకర్త 'ఆంధ్ర, ద్రావిడ, కర్ణాటక, మహారాష్ట్ర, ఘూర్జరాలనే ద్రావిడభాషా పంచకంనుండి ఏర్పడ్డ భాష' అని నిర్వచించినాడు.[1] 'అలక్షణం చ' (సంజ్ఞా. 33) అనే సూత్రంలో లక్షణ విరుద్ధమైన భాష గ్రామ్యమని నిర్వచిస్తూనే ద్రావిడ పంచకేతర దేశజాలైన పదాలను-అంటే అన్యదేశ్యాలను కూడా గ్రామ్యాలుగా పేర్కొన్నాడు. వీటికి దేఖో, జావు, ఇదరావు, డాల్, లాఠీ, పూఛా, మారు, ఘరు, పత్తరు, బొమ్మన్ మొదలైన ఉర్దూ పదాలు; యూ కమ్, సిడౌన్ అనే ఆంగ్ల పదాలు ఉదాహరణలుగా చూపబడ్డాయి. తద్భవాలు, ఏకదేశ తద్భవాలు అని తద్భవాల్లో రెండు భేదాలు చెప్పబడ్డాయి. పూర్తిగా వికృతిని పొందిన శబ్దాలు తద్భవాలు.[2] ఏకదేశంలో మాత్రమే వికృతిని పొందిన శబ్దాలు ఏకదేశ తద్భవాలు.[3] వెన్నుడు, జూదము, గొనము మొదలైన శబ్దాలు తద్భవాలకు; జడ, ద్రచ్చము మొదలైనవి ఏకదేశతద్భవాలకు ఉదాహరణలు. ఏకదేశతద్భవ విభాగం ఇందులో కొత్తగా కనిపించే అంశం.

---

1. దేశ్యమశేషతః (సంజ్ఞా 31)
2. సమస్తవికృతం తజ్జమ్ (సంజ్ఞా 29)
3. ఏకదేశతజ్జా జటాదయః (సంజ్ఞా 30)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సంధిపరిచ్ఛేదం :- ఆం.శ.చిం; బా.వ్యా. మొదలైనవాటిలో ప్రథమ మీది చకారపకారాలకు క్రమంగా సకారవకారాలు ఆదేశాలుగా విధింపబడ్డాయి. కాని ఈ వ్యాకరణంలో ప్రథమ మీది చకారంతో పాటు జకారానికి, పకారంతో పాటు బకారానికి క్రమంగా సకారవకారాలు విధింపబడ్డాయి[1]. ఉదా :- శివుడు + జింకధరించె=శివుడు సింక ధరించె; కృష్ణుడు + బల్లిదుడు=కృష్ణుడు వల్లిదుడు. ఆంధ్ర కౌముదిలో ఈ నియమానికి కృష్ణుడు వాలుడు (కృష్ణుడు + బాలుడు) అనే రూపం ఉదాహరింపబడింది. (సూ. 90). వీటికి కావ్య ప్రయోగాలు ఉన్నాయో పరిశీలించాలి.

సమాసంలో చేత, తోడ, వలనలకు మూడింటికి మాత్రమే బా. వ్యా. ఇత్వాన్ని విధించింది. (సంధి. 43) ఈ వ్యాకరణంలో వీటితోపాటు 'లోపల' శబ్దానికి కూడా ఇత్వం విధింపబడింది. (సంధి 62) అంతేకాక బా. వ్యా. ఈ ఇత్వాన్ని నిత్యంగా విధిస్తే ఈ వ్యాకరణం వైకల్పికమని నిర్దేశిస్తుంది. అందువల్ల నీలోపలి దేవుడు - నీలోపల దేవుడు, నీచేతి పూవులు - నీచేత పూవులు; నీవలని కరుణ - నీవలన కరుణ ఇత్యాదిగా రెండు రూపాలూ ఏర్పడవచ్చు.

చిగురు + కయిదువు మొదలైనచోట్ల చింతామణి, వికృతి వివేకం, బాల వ్యాకరణం మొదలైన వ్యాకరణాలన్నీ నుమాగమాన్ని నిత్యంగా విధించినాయి. కాని ఈ వ్యాకరణం ఈ నుమాగమాన్ని వైకల్పికంగా విధిస్తూ చిగురుంగయిదువు మొ॥ నుమాగమ రూపాలతోపాటు చిగురుకయిదువు ఇత్యాది నుగాగమరహిత రూపాలను కూడా సాధించడం విలక్షణంగా కనిపిస్తుంది.

బాలవ్యాకరణాదుల్లో ఔపవిభక్తికాల ప్రసక్తి ఆచ్ఛికపరిచ్ఛేదంలోనే కానవస్తుంది. కాని లక్ష్మీనృసింహకవి వీటిని సంధిప్రకరణంలో వివరించడం గమనింపదగ్గ అంశం. సంధి రెండురకాలుగా ఉంటుంది. ఒకటి అంతరంగసంధి. రెండవది బహిరంగ సంధి. ఒక శబ్దం ఏర్పడేప్పుడు ప్రకృతి-ప్రత్యయాలకు జరిగే సంధి అంతరంగసంధి. (**Internal Sandhi**) ఉదా:- ఇల్లు + కు = ఇంటికి; చేయి + లు = చేతులు మొ॥ ఒక శబ్దం ఏర్పడ్డతరువాత

---

1. 'సశ్చజయోః' (సంధి 50) 'వః పబయోరాదేః (సంధి 49)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దానికి మరో శబ్దాన్ని చేర్చినపుడు జరిగే సంధి బహిరంగసంధి. (External Sandhi) ఉదా:- రాముడు + అతడు = రాముడతడు, పేద + ఆలు = పేదరాలు మొ॥ ఇల్లు అనే శబ్దానికి షష్ఠీ విభక్తిప్రత్యయం చేరినప్పుడు 'ంటి' అనే ఔపవిభక్తికం వచ్చి 'ఇంటికి' అనే రూపం ఏర్పడుతుంది. ప్రకృతి ప్రత్యయ యోగంలో వచ్చిన సంధి కావడంవల్ల ఇది అంతరంగ సంధి. కనుక ఔపవిభక్తిక రూపాలను సంధి ప్రకరణంలో పేర్కొనడం ఉచితమనే భావించవచ్చు.

శబ్దపరిచ్ఛేదం :- ఈ ప్రకరణంలో అజంత, హలంత, సర్వనామాలను వివరించే అవాంతర ప్రకరణాలు ఉన్నాయి. అజంత ప్రకరణంలో తత్సమ శబ్దాల వివరణమే ఎక్కువగా ఉంది. అల్లుడు, మాను మొదలైన కొన్ని అచ్చిక శబ్దాల ప్రక్రియ కొంత ఇందులో చోటుచేసుకుంది.

చిన్నయసూరి భారతభాషనే దృష్టిలో పెట్టుకొని బాలవ్యాకరణాన్ని రచించినా ఎందుకో భారతంలో బహుళంగా కనబడే మెయి, కోలెన్ మొదలైన వాటిని విభక్తి ప్రత్యయాలుగా పేర్కొనలేదు. ఈ వ్యాకరణంలో, బాల వ్యాకరణంలో పేర్కొనబడని కొన్ని విభక్తి ప్రత్యయాలు - కొత్తవి - పేర్కొబడ్డాయి. అవి ఇవి.

తృతీయావిభక్తి : మై,[1] అరు, అరుత, పొంటె[2].
పంచమీ విభక్తి : పారుడి, నుంచి, గుండా, వల్ల, వంక[3].

వీటిలో అరు, అరుత, పొంటె అనేవి సహార్థంలో వచ్చే తృతీయావిభక్తి ప్రత్యయాలు. ప్రౌఢవ్యాకర్త 'పొంటె' ను విభక్తి ప్రత్యయంగా పేర్కొన్నా అది చతుర్థీ విభక్తి ప్రత్యయమే కాని తృతీయా విభక్తి ప్రత్యయం కాదు. 'పారుడి' అనేది 'వలన' అనే అర్థంలో వచ్చే పంచమీ విభక్తి ప్రత్యయం. ఈ ప్రత్యయాలకు దిగువ కావ్యప్రయోగాలు ఉదాహరింపబడ్డాయి.

---

1. చేత, మై తృతీయాయాః (శబ్ద. 5)
2. అరు, తోడ, పొంటె సహార్థే టాసః (శబ్ద. 6)
3. పారుడిశ్చ (శబ్ద. 13)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దవసీమన్ విహరింపు రాము నరు సీతాదేవి సౌమిత్రు లు
ద్దవిడిన్ బోవఁగ (శతకంఠరామాయణం)
ధర్మరాజు మఖ మరుతఁ జనిరి రమ్యాంబునకున్ (అథర్వణభారతం)
ఇనవంశరాజపుడు సొం
పున విశ్వామిత్ర మౌని పొంట (రామచంద్రాభ్యుదయం)
నేనిదిగో మత్కులోద్భవుఁడైన జముని
పట్టి పొరుడి శాపంబు వాసితింక (అథర్వణభారతం)

'పొంటి' అనే ప్రత్యయానికి తెలంగాణంలో వ్యవహారం ఉంది. ఉదా॥ పొలంపొంటి, దేశాలపొంటి మొ॥ దీని రూపాంతరమైన 'పొంట' అనేది కూడా వాడుకలో ఉంది. పొంటి, పొంట అనే రెండూ 'పొంటె' రూపాంతరాలే.

'వల్ల' అనేది 'వలన' నుండి ఏర్పడ్డ రూపం. చిన్నయసూరి దీన్ని చెప్పక పోయినా ఆయన నీతిచంద్రికలో దీనికి ప్రయోగం కనిపిస్తుంది. లోభంబువల్ల (పుట 8) మాటలవల్ల (పుట. 9)

దీర్ఘపూర్వలోపధమైన అదంతప్రాతిపదికమీది బహువచనలకారానికి రేఫాదేశాన్ని బాలవ్యాకరణం (తత్సమ. 38) నిత్యంగా విధిస్తే ఈ వ్యాకరణం దాన్ని వికల్పంగా విధిస్తుఁది.[1] కనుక భూపాలురు, భూపాలులు మొ॥ రెండు రూపాలూ ఈ వ్యాకర్తకు సమ్మతాలే. అంతేకాదు 'ఇ సర్వనామ్నో ఽస్య గురోః' (పుట 60) అనే సూత్రంచేత గురువుమతంలో (ఈ గురువెవ్వరో తెలియదు) హ్రస్వపూర్వమైన లోపధంమీది బహువచనలకారానికి కూడా రేఫాదేశం విధింప బడింది. ఉదా :- ప్రబలురు, రఘుకులురు, ఖలురు, మహాబలురు. 'ప్రబలురు' అన్నపదానికి అథర్వణభారతంలోని కింది పద్యం ఉదాహరణంగా చూపబడింది.

అరయఁగ వారెల్లరు ప్రబ
లురు గావున వారితో విరోధము మనకే
ల రవయిడఁగ (పుట 61)

---

1. ద్వ్యాదిలోపధాద్వా లో రః పుంసి (పుట 60).

ii)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పై పద్యంలో 'ప్రబలురు' అనేది నిర్ధారకప్రయోగం. చింతామణి 'లాంతాత్తు రురౌ తయోః క్రమేణ స్తః' (అజంత 15) అనే కారికలో లోపధం దీర్ఘపూర్వకం కావాలని చెప్పకపోయినా అహోబలపతి ఈ నియమానికి ఇచ్చిన బాలురు, సుశీలురు అనే ప్రయోగాలవల్ల ఈ లోపధం దీర్ఘపూర్వకం కావాలన్న నియమం వ్యక్తమౌతుంది. అందువల్ల 'ప్రబలురు' ఇత్యాది రూపాలు విలక్షణంగానే భావించవచ్చు.

సంస్కృతంలో సఖిశబ్దం ఇకారాంతపుంలింగం. 'హరి' ఇత్యాది ఇకారాంత శబ్దాలమాదిరిగా దీనికి ప్రథమైకవచనంలో 'సఖి' అనే తత్సమరూపం ఏర్పడుతుంది. కాని మహాకవుల ప్రయోగాల్లో 'సఖుడు' అనే రూపం కూడా కనిపిస్తుంది. సంస్కృతంలో ప్రథమైకవచనరూపమైన 'సఖా' అనే రూపాన్ని ప్రాతిపదికగా గ్రహిస్తే 'సఖుడు' అనే రూపం ఏర్పడవచ్చు. కాని బాల వ్యాకరణాదుల్లో ఈ విషయం చెప్పబడలేదు. కాని మండ లక్ష్మీనృసింహకవి ఈ వ్యాకరణంలో 'పుమర్థే సఖ్యుశ్చ' (పుట 61) అనే సూత్రంచే సఖిశబ్దంలోని ఇకారానికి అకారాదేశాన్ని వికల్పంగా విధించి, సఖి, సఖుడు అనే రెండు రూపాలనూ సాధించినాడు. ఇలాగే పథి, మథి శబ్దాల్లో చివరి ఇకారానికి కూడా పథము, మథము అనే రూపాలను కూడా సాధించినాడు. ఇకారాంతాలైన సఖి, పథి శబ్దాలనుండి ఏర్పడ్డ సఖుడు, పథము అనే రూపాలను శబ్దరత్నాకరకారుడు అకారాంతశబ్దాలుగా పేర్కొనడం చింత్యం. సఖి, పథి మొ॥ శబ్దాలు సమాసంలో ఉత్తరపదాలుగా ఉన్నప్పుడు సమాసాంతంగా టచ్ప్రత్యయం వచ్చి ప్రియసఖ, దక్షిణాపథ ఇత్యాది అకారాంత రూపాలు ఏర్పడడానికి అవకాశం ఉన్నా వ్యస్తంగా ఉన్నప్పుడుకూడా సఖి, పథి శబ్దాలపై అకారాదేశం విధింపబడడం విశేషంగా భావించవచ్చు. ఐతే అజంతమైన సఖి శబ్ద ప్రక్రియను ఈ వ్యాకర్త హలంతపరిచ్ఛేదంలో చెప్పడం ఎందువల్లో!

బహువచనం పరంగా ఉన్నప్పుడు చేను, మీనుశబ్దాల నువర్ణానికి బాల వ్యాకరణం నిత్యంగా లోపాన్ని విధిస్తే ఈ వ్యాకరణంలో ఈ లోపం వైకల్పిక

---

1. పథి మథ్యాదేర్వాఽదితః (పుట. 25).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మని చెప్పబడింది.[1] ఈ వ్యాకరణానుసారం మీలు, చేలు, పేలు రూపాలతో పాటు మీనులు, చేనులు, పేనులు అనే రూపాలు కూడా సాధువులేనన్నమాట. ఇలాగే మాను మొ॥ శబ్దాల్లోని నువర్ణానికి కుజాదేశం బాలవ్యాకరణం నిత్యంగా విధిస్తే ఈ వ్యాకరణం వైకల్పికమని తెలుపుతుంది.[2]

అల్లు, మనుము, కొడుకు, తమ్మ - ఈ నాల్గు పదాలను ఈ వ్యాకర్త అల్లాదిగణంగా పేర్కొని 'మహదుద్వదల్లాదేః' (పుట 53) అనే సూత్రంచేత వీటికి ఉకారాంత మహద్వాచకాలమాదిరిగా వ్యాకరణకార్యాలు జరుగుతాయని చెప్పి అల్లు-అల్లుడు-అల్లువు; మనుము-మనుముడు-మనుముషు; కొడుకు-కొడుకుడు-కొడుకువు; తమ్మ - తమ్మడు - తమ్మవు అనే రూపాలను ఉదాహరించినాడు. కొడుకుడు అనే శబ్దానికి బడబాగ్నిభట్టారకుని అనిరుద్ధ విజయంలోనిదిగా ఈ కింది ప్రయోగం ఉదాహరణంగా చూపబడింది.

'కొడుకుడు వెలువడవలెనని కుతుకముతోడన్' (పుట 53)

మహాభారతంలో 'తమ్మడు' శబ్దానికి 'తమ్మ' అనే ప్రయోగం కనిపిస్తుంది.

'తమ్మ చేసిన దురితంబు తలఁగఁబూని' (అరణ్య. 3. 279)

మనుమడు అనే అర్థంలో ఈ వ్యాకర్త ఉదాహరించిన 'మనుము'శబ్దానికికాక 'మనుమ' అనే శబ్దానికి కావ్యాల్లో ప్రయోగాలు కనిపిస్తున్నాయి.

పరమారాధ్య దేవు
....
మనుమ శిష్యుండ శ్రీమద్గురులింగ
ఘనకరుణాహస్త గర్భసంభవుఁడ (పండితారాధ్యచరిత్ర)
దంతి దానవు మన్మ సంతాన మక్కాన
నంబున మెలఁగు దంతావళములు. (ఉదయనోదయం 3-56)

---

1. మీన్వాదేర్వాలుక్ (పుట 54).
2. వా మాన్వాదేః కుజ్నోః (పుట 58).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తక్కిన పదాలకు కావ్యప్రయోగాలు ఉన్నాయో లేవో స్పష్టంగా చెప్పలేం. సర్వనామశబ్దాల్లో 'నీ' శబ్దానికి మీరు శబ్దంతోపాటు 'నీరు' శబ్దం, 'నేను' శబ్దానికి మేము శబ్దంతోపాటు నేముశబ్దం ప్రథమాబహువచన రూపాలుగా ఈ వ్యాకరణంలో పేర్కొబడ్డాయి (పుట. 64)

తద్ధితప్రకరణం :– బాలవ్యాకర్త తన, ఱిక మొదలైన పందొమ్మిది తద్ధితప్రత్యయాలను మాత్రమే ఆ యా అర్థాల్లో పేర్కొని 'అర్థవిశేషంబుల వర్ణాంతరంబులును మహాత్ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది' (తద్ధిత. 28) అనే సూత్రంలో ఆయా అర్థవిశేషాల్లో మహాకవుల ప్రయోగాలనుబట్టి ఇతర తద్ధిత ప్రత్యయాలను గ్రహించవలసిందిగా సూచించినాడు. ఈ విధంగా చిన్నయసూరి సూచించిన తద్ధితప్రత్యయాలు ఎన్నో మనకీ వ్యాకరణంలో కనిపిస్తాయి. లక్ష్మీ నృసింహకవి ఆయా అర్థాల్లో కొత్తగా చెప్పిన తద్ధితప్రత్యయాలను కొన్నింటిని ఉదాహరిస్తాను.

సేపు	కాలార్థం	అంత సేపు మొ॥
దాక	పర్యంతార్థం	అంతదాక మొ॥
గో	ప్రత్యక్షదృశ్యార్థం	అదిగో మొ॥
పుడు	యదాద్యర్థకం	అప్పుడు మొ॥
ందు	త్రలర్థం	అందు, ఇందు మొ॥
అది	సంబంధజాత్యాద్యర్థాలు	బాపనది, సూదరది మొ॥

వతె, వరితె, వరితు, కె, మె, బిడ, తె, మొదలైన వాటిని సంబంధజాత్యా ద్యర్థాల్లో వచ్చే తద్ధిత స్త్రీ ప్రత్యయాలుగా ఈ వ్యాకర్త పేర్కొన్నాడు. (పుట. 27)

కారకప్రకరణం :- కారకనిర్వచనం కానీ, కారక భేదాలుకానీ, ఆయా కారకాల్లో వచ్చే విభక్తి ప్రత్యయాలు కానీ ఈ ప్రకరణంలో చెప్పబడలేదు. శబ్ద పరిచ్ఛేదానికి చెందిన అంశాలు - బహువచన రూపనిష్పత్తి మొదలైనవి - కూడా కొన్ని ఇందులో చోటుచేసుకున్నాయి. ఐనా విభక్తి విధానానికి సంబంధించిన అంశాలు కొన్ని ఇందులో లేకపోలేదు. ఈ ప్రకరణంలో చెప్పబడ్డ ఒక్క విశే షాన్ని మాత్రం తెలియజేస్తాను. సాధారణంగా షష్ఠీ తత్పురుష సమాసంలో

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పూర్వపదమూ, ఉత్తరపదమూ అవ్యవహితంగా ఉండాలి. కాని ఈ వ్యాకర్త 'ప్రత్యయవ్యవహితయోశ్చ' (పుట 84) అనే సూత్రంలో షష్ఠీతత్పురుష సమాసంలో పూర్వోత్తరపదాలకు వ్యవహితంగా కూడా ప్రయోగం ఉండవచ్చునని తెలుపుతూ ఈ కింది కావ్యప్రయోగాలను ఉదాహరించినాడు.

i) నరసింహరాయచంద్రుని
 కరమరుదుగఁ గీర్తి వెలసె

ii) రాముని మహిలోన మిగులఁ బ్రబలెఁ గీర్తి

iii) కీర్తి విలసిల్లె విక్రమక్షితివరుని

మొదటి ఉదాహరణంలో 'నరసింహరాయచంద్రుని' శబ్దానికి, రెండవ ఉదాహరణంలో 'రాముని' శబ్దానికి, మూడవఉదాహరణంలో 'విక్రమక్షితివరుని' శబ్దానికి ఆయా వాక్యాల్లోని 'కీర్తి' శబ్దంతో అన్వయం చెప్పుకోవాలి.

బాలవ్యాకర్త విశేషణవిశేష్యాల లింగవిభక్తివచనాలనుగురించి రెండు సూత్రాలను చెప్పినాడు. (కారక. 19, 20) వీటిలో 'స్త్రీసమంబులగు విశేషణంబులయు, మువర్ణకాంత విశేషణంబులయు బహువచనంబున కేకవచనంబు బహుళంబుగా నగు' (కారక. 20) అనే సూత్రంచే విశేష్యం బహువచనంలో ఉన్నపుడు దాని బహువచన విశేషణానికి ఏకవచనం బహుళంగా విధింపబడింది. ఉదా:- మాటలు పెక్కేల, మాటలు పెక్కులేల; కులిశధారలుత్కంఠితంబయ్యె, కులిశధారలుత్కంఠితంబులయ్యె. కాని ఏకవచనరూపం విశేష్యంగా ఉన్నపుడు ఏకవచనంలోనే ఉండవలసిన తద్విశేషణం బహువచనంలోకూడా ఉండవచ్చునని ఈ వ్యాకరణంలోని 'అన్యోన్యమేకబహుత్వే' (పుట. 90) అనే సూత్రం చెపుతుంది. ఉదా:- నీ కీర్తి విఖ్యాతులయ్యె, నీ పేరు ప్రఖ్యాతులయ్యె, నీ చరిత్రము సుప్రసిద్ధములు, నీ గుణములు విస్తారమయ్యె, నీ మాటలు ఘనమయ్యె.

సమాసప్రకరణం :- బాలవ్యాకర్త తత్పురుష, బహువ్రీహి, ద్వంద్వాలను మూడింటినే ప్రధానసమాసాలుగా తెలిపి కర్మధారయాదులను వీటి అవాంతర భేదాలుగా పేర్కొన్నాడు. ఇది పాణినీయంలో ఉన్న పద్ధతి. కాని చింతామణికర్త వేరుగా ఎనిమిదిసమాసాలను పేర్కొన్నాడు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ద్విగుకర్మధారయౌ తత్పురుషద్వంద్వౌ బహువ్రీహిః
అన్యే చ కేచిదుపమానోత్తరపదలోప రూపకాఖ్యాద్యాః' (హలంత 43)

లక్ష్మీనృసింహకవి ఈ వ్యాకరణంలో సరిగ్గా ఇదేవరుసలో ఎనిమిది సమాసాలను పేర్కొన్నాడు. 'ద్విగుకర్మధారయ తత్పురుషద్వంద్వబహువ్రీహ్యుపమానోత్తరపదలోపరూపకాః (సమాస. 3 సూ.)

కర్మధారయంలో గుణవాచకాలైన నల్లాదులకు బాలవ్యాకర్త నిగాగమాన్ని మాత్రమే విధించి 'నల్లనికలువ' ఇత్యాదిరూపాలను సాధించినాడు. ఈ వ్యాకర్త జనవ్యవహారంలోని భాషనుకూడా ప్రమాణంగా భావించడంవల్ల 'నల్లటికలువ' ఇత్యాదిరూపాలను కూడా వ్యాకరించినాడు.[1] ఐతే వీటిలోని ఆగమాలను అని, అటి అని పేర్కొన్నాడు.

తద్భవప్రకరణం :- తెలుగులో తద్భవపదాల సంఖ్య అపరిమితంగా ఉన్నా తద్భవపదరూపనిష్పత్తిని వివరంగా చెప్పే తెలుగువ్యాకరణాల సంఖ్య చాలా పరిమితమనే చెప్పాలి. తెలుగువ్యాకర్తల్లో తద్భవపదాల మాతృకల విషయంలో రెండు మతాలు కనిపిస్తున్నాయి. కేతన, విన్నకోట పెద్దన, కూచిమంచి తిమ్మకవి మొదలైనవారు తద్భవాలకు మాతృకగా సంస్కృతాన్ని మాత్రమే పేర్కొని సమీపమాతృకలైన ప్రాకృతాలను పూర్తిగా విస్మరించినారు. చింతామణి కర్త, బాలసరస్వతి, చిన్నయసూరి మొదలైనవారు ప్రాకృతాన్ని కూడా సమీపమాతృకగా పేర్కొన్నారు. మంచెళ్ళ వాసుదేవకవి తన వైకృతచంద్రికలో షడ్విధప్రాకృతభవాలను, సంస్కృతభవాలను ఎంతో వివరంగా నిరూపించి శాస్త్రీయదృష్టిని ప్రకటించినాడని చెప్పవచ్చు. మంద లక్ష్మీనృసింహకవి ఈ వ్యాకరణంలో కేతన, విన్నకోట పెద్దన మొదలైనవారివలె తద్భవాలకు సంస్కృతాన్ని మాత్రమే మాతృకగా భావించి తద్భవపదనిష్పత్తిని వివరించినాడు. తద్భవపదాలు ఏర్పడేప్పుడు కలిగే వర్ణలోప, వర్ణాగమ, వర్ణవ్యత్యయాదులైన ధ్వనిపరిణామాలను వివరించినాడు. కవిపండితులు దేశ్యాలుగా భావిస్తున్న ఎన్నో తెలుగుపదాలను మంచెళ్ళ వాసుదేవకవి ప్రాకృతభవాలుగానో, సంస్కృత

1. అన్యటి గుణానామ్ (పుట 94).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

భవాలుగానో నిరూపించినట్లే లక్ష్మీనృసింహకవికూడా శబ్దరత్నాకరాదులు దేశ్యాలుగా పేర్కొన్న ఎన్నో తెలుగుశబ్దాలను సంస్కృతభవాలుగా నిరూపించి నాడు. కొన్నింటిని దిగువ ఉదాహరిస్తాను.

సంస్కృతం	తెలుగు
ఘాత	గాయం
శిశిర	చలి
రజక	చాకల
వ్రీహి	బియ్యం
భేక	కప్ప
సికతా	ఇసుక
మూల్యం	వెల
ధవళ	తెలుపు
కుల్యా	కాలువ
కఠిన	గట్టి
మోదక	కుడుము
కపర్దక	గవ్వ
సరీసృప	చిలువ
పోత్రీ	పంది
శబ్దః	చప్పుడు
గర్వ	క్రొవ్వు
శీఘ్ర	క్రచ్చఱ
వృత్త	బటువు
వృంత	తొడిమ
దవీయ	దవ్వు
పథ్యా	త్రోవ
శ్మశ్రు	మీసం
తుచ్ఛ	తొత్తు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వజ్ఝలవారు కూడా, తద్భవశబ్దాలు కొన్ని ప్రమాదవశాత్తు దేశ్యశబ్దాలుగా శబ్దరత్నాకరాది కోశాల్లో ఉదాహరింపబడినట్లుగా తెలుపుతూ ఈ కింది ఉదాహరణలను బాలవ్యాకరణోద్యోతం (పుట 30)లో చూపినారు.

సంస్కృతం	ప్రాకృతం	తద్భవం
వింశతి	వీసా	వీసము
శబర	సవరో	సవర
శాప	సావో	చావు
మహాన్	మహో	మగ
శీర్షకం	సీసఅం	సీసము
షోడశ	సోలస	సోల
జ్ఞానం	ణాణం	నాణెము

పై పదాలను పరిశీలించినప్పుడు తద్భవదేశ్య పదాల నిర్ణయంలో సంస్కృత ప్రాకృత భాషాపద పరిశీలనం ఎంత అవసరమో బోధపడుతుంది. ద్రావిడభాషా పదాల తులనాత్మక అధ్యయనానికి కరదీపిక అనదగ్గ **Dravidian Etymological Dictionary** మాదిరిగా సంస్కృత ప్రాకృతాంధ్ర భాషా పదాల తులనాత్మక అధ్యయనానికి వీలుగా ఈ మూడు భాషల సరూప పదాలను తెలిపే నిఘంటువు నొకదానిని రూపొందించవలసిన అవసరం ఉంది. అది రూపొందినప్పుడు తెలుగుపదాలకు సంస్కృత ప్రాకృత పదాలతో ఉన్న సంబంధాన్ని తెలుసుకోవడంలో సౌలభ్యం ఏర్పడుతుందనడంలో సందేహం లేదు. సంస్కృత ప్రాకృతాలతో తెలుగు భాషకున్న సంబంధాన్ని అధ్యయనం చేసినప్పుడే తెలుగుభాషాతత్త్వం సమగ్రంగా అవగాహన కావడానికి వీలౌతుంది.

మండ లక్ష్మీనృసింహకవి ఈ వ్యాకరణంలో తద్భవాలకు సమీప మాతృకయైన ప్రాకృత విషయాన్ని పట్టించుకోలేదు. కేవలం సంస్కృతాన్నే మాతృకగా గ్రహించి సంస్కృత భవాల స్వరూపాన్ని వివరించినాడు. ఇందులో చూపబడ్డ ఈ కింది కొన్ని సంస్కృతభవాలు మనకు వింతగా కనిపిస్తాయి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సంస్కృతం	సంస్కృతభవం
మంత్రః	మంతరము
భద్రః	బద్దరము
రుద్రః	రుద్దురుడు
మార్గః	మారగము
వ్రీడ	విరీడ
ప్రేమ	పిరేమ
గ్లాని	గిలాని
కవి	కయి
మ్లాని	మిలాని
శక్తి	శకితి/శకుతి
భార్య	బారియ
స్నానము	సినానము
రావణుడు	రావలుడు
జన్మము	జల్మము
మన్మథుడు	మల్మథుడు
వ్యత్యస్తః	వెత్తెస్తము
చ్యవనః	చెవనుడు
వ్యయః	వెయము
వ్యాసః	వేసుడు
స్వల్పః	సొప్పము
న్యాయః	నేయము
త్యాగః	తేగము

ఇట్టి తద్భవ రూపాలు ఇంకెన్నో ఇందులో చూపబడ్డాయి. వీటన్నిటికీ మనకు కావ్య ప్రయోగాలు దొరకకపోవచ్చు. కాని జనుల వ్యవహారంలో ఈ రూపాలు ఉండడంవల్లనేమో వ్యాకర్త వీటిని వ్యాకరించి చూపినాడు. దీనినిబట్టి జన వ్యవహారంలోని భాషకు ఈ వ్యాకర్త ఇచ్చిన ప్రాధాన్యాన్ని మనం గమ-

iii)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నించవచ్చు. నన్నయ, తిక్కన 'శల్యుడు' అన్న సంస్కృత పదానికి 'సెల్లుడు'[1] అనే తద్భవరూపాన్ని ప్రయోగించడం, ఆనాటి జన వ్యవహారంలో ఆ పదానికున్న ప్రచారాన్ని తెలియజేస్తుంది. వ్యవహారంలో ఉన్న ప్రతి పదం గ్రంథస్థమై ఉండాలన్న నియమమూ లేదు. గ్రంథస్థం కానంతమాత్రాన అట్టి పదాలు ప్రామాణికం కావని భావించడానికీ వీల్లేదు. పైన పేర్కొన్న తద్భవ పదాలు జనవ్యవహారంలో తప్పక ఉండిఉంటాయని భావించవచ్చు.

ఈ వ్యాకర్త కావ్యప్రయోగాలకే కాక జన వ్యవహారంలో ఉన్న ప్రయోగాలకు కూడా సాధుత్వం అంగీకరించడంలో ఉదారదృష్టిని అవలంబించి నాడని చెప్పవచ్చు. కొన్ని ఉదాహరణలు :

i 'వస్య తాలవ్యస్య చ' (పుట. 23) అనే సూత్రంలో తాలవ్యాచ్చుతో కూడిన దేశ్యనామాదివకారానికి లోపం వికల్పంగా వస్తుందని చెప్పబడింది. ఉదా:- విత్తులు-ఇత్తులు; విడెము-ఇడెము; వేటు-ఏటు; వెట్టి-ఎట్టి; సుకవి మనో రంజనకర్త కూడా ఈ విధమైన వకార లోపాన్ని అంగీకరించినాడు.

ఎడలుట యనఁగను వెడలుట యన నెల్ల
వెల్ల యనంగను వెన్ను వెన్ను
పీయము నీయము వ్రేసె నేసెననంగ
వేచుటనంగను నేచుటనఁగ
వేర్పాటనఁగ మఱి యేర్పాటనఁగ (5-329)

ii. ప్రాచీన వ్యాకర్తలు వాడు-వీడు శబ్దాలకు 'వాఁడ్లు-వీఁడ్లు' అనే బహువచన రూపాలను అంగీకరించలేదు. కాని మండ లక్ష్మీనరసింహ కవి ఈ వ్యాకరణంలో ఈ విధమైన రూపాలను అంగీకరించినాడు. ఉదా:- వాఁడ్లు చెలికాఁడ్లు, మాలవాండ్లు, రంగండ్లు, తిప్పండ్లు, బ్రహ్మచారిగాండ్లు మొ॥ (పుట. 67, 68) చెల్లెండ్లు, కోడండ్లు, కూతుండ్లు, మరదండ్లు మొ॥ (పుట. 84)

1. సెల్లుడట్లు నేలఁ ద్రెళ్ళి చెచ్చెర లేచి (భారతం 1-7-204)
ధర్మజుడు సెల్లుని రూపడగించి (శల్య. 1-250)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

iii 'మధ్యయోఽదేతౌ' (పుట. 79) అనే సూత్రంలో శబ్దమధ్యగత మైన యకారం అకారసహితంగానూ, ఎకారసహితంగానూ ఉంటుందని పేర్కొని. నెయ్యము - నెయ్యెము; ఒయ్యన - ఒయ్యెన; బియ్యము-బియ్యెము; కయ్యము-కయ్యెము; చయ్యన - చయ్యెన అనే రూపాలను ఉదాహరించినాడు. 'వాడు కయ్యెం పెట్టుకున్నాడు' ఇత్యాది ప్రయోగాల్లో పదమధ్యగత యకారాన్ని ఎత్వసహితంగా వాడడం మన వ్యవహారంలో ఉన్నదే కదా!

iv. ఒకడు, ఒకటి, ఒకతె అనే శబ్దాల్లో కకారానికి గకారోచ్చారణం నేటి వ్యవహారంలో వినిపిస్తుంది. లక్ష్మీ నృసింహకవి తన వ్యాకరణంలో 'గః కః' (అసంయుక్తస్య అనాదౌ స్థితస్య కస్య గః స్యాత్ పుట 97) అనే సూత్రం చేత పై శబ్దాల్లోని కకారానికి గకారాదేశం విధించి ఒగడు, ఒగటి, ఒగతె అనే వ్యావహారిక రూపాలకు సాధుత్వాన్ని సాధించడమే కాక 'ఒగతె' అనే రూపానికి ఈ కింది కావ్య ప్రయోగాన్ని ఉదాహరణంగా చూపినాడు.

ఒగతెకు జగములు వణికెడు
నగణితముగ నిద్దరైన నంబుధులింకున్

ఇందులోని గకారం ప్రాసఘటితం కావడం వల్ల ఈ ప్రయోగం నిర్ధారకం.

పై ఉదాహరణలను పరిశీలిస్తే లక్ష్మీనృసింహకవికి ఆధునిక వ్యావహారిక రూపాలపై ఎంత ప్రామాణికబుద్ధి ఉన్నదో మనకు అర్థమౌతుంది.

ఈ గ్రంథంలో సంకలితంచేసిన పరిభాషా, సంజ్ఞా, సంధి, శబ్ద, తద్ధిత, కారక, సమాస, తద్భవప్రకరణాలను గూర్చి మాత్రమే పైన వివరింపబడింది. ఇందులో సంకలితం కాని దేశ్యక్రియా, అవ్యయ, తిఙ్ప్రక్రియా, కృదంత, ధాతు ప్రక్రియా ప్రకరణాలకు సంబంధించిన విశేషాలు ఇందులో వివరింపబడలేదు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మరో త్రిలింగశబ్దానుశాసనం

'త్రిలింగ శబ్దానుశాసనం'అనే పేరుతోనే మరో వ్యాకరణంకూడా ఉన్నది.[1] అథర్వణకృతంగా ప్రసిద్ధిచెందిన ఈ వ్యాకరణం ప్రతి మదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక భాండాగారంలో భద్రపరుపబడి ఉంది. ఇది పదికాండల్లో విభక్తమై వ్యాకరణాంశాలనన్నింటినీ చర్చించిన సమగ్రమైన స్వతంత్ర ప్రణాళిక గల తెలుగు వ్యాకరణమనీ, డా॥అమరేశం రాజేశ్వరశర్మగారి అభిప్రాయం.[2]

డా॥ గూడపాటి కృష్ణకుమారిగారు 'త్రిలింగ శబ్దానుశాసనకర్త అథర్వణుడు కాదు' అన్న వ్యాసంలో[3] ఈ రెండు గ్రంథాలకు గల సంబంధాన్ని వివరిస్తూ మండ లక్ష్మీనృసింహకవి సూత్ర వృత్త్యాత్మకమైన త్రిలింగ శబ్దానుశాసనానికి అథర్వణుని పేరుతో వ్యవహరింపబడుతున్న త్రిలింగ శబ్దానుశాసనం అనుష్టుప్ శ్లోకరూపమైన సంగ్రహగ్రంథమే అని దిగువ అంశాలను ప్రమాణంగా చూపినారు. సౌలభ్యంకోసం మండవారి గ్రంథాన్ని బృహద్గ్రంథమనీ, అథర్వణునిపేర ప్రసిద్ధమైన గ్రంథాన్ని సంగ్రహగ్రంథమనీ వ్యవహరిద్దాం.

1. మండవారి బృహద్గ్రంథంలోని అంశాలే కొద్దిభేదంతో సంగ్రహ గ్రంథంలోనూ ఉండడం.
2. రెండింటిలోని విషయవిభాగం ఒక్కటిగానే ఉండడం.
3. రెండింటిలోనూ పేర్కొ-బడ్డ ప్రాచీనవ్యాకర్తలు ఒక్కరే కావడం.
4. ఆధునిక వ్యావహారిక రూపాలను పేర్కొనే సూత్రాలు రెండింటిలోనూ ఉండడం మొ॥

మండవారి బృహద్గ్రంథంలోని వృత్తివాక్యాలు సంగ్రహగ్రంథంలో శ్లోక రూపంలో నిబంధింపబడ్డాయని, 'అన్యదేశాగతం గ్రామ్యమ్' (పుట 15) అన్న

---

1. D 1245
2. ఆంధ్రవ్యాకరణవికాసము. 1భా. పుట 216-225
3. ఆంధ్రప్రదేశ్ ఓరియంటల్ కాన్ఫరెన్సు నాల్గవ సమావేశంలో సమర్పింపబడ్డ వ్యాసం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

గ్రామ్యపదనిర్వచన వృత్తిలో యూ కమ్, సిడౌన్ అనే ఆంగ్లపదాలను ఉదాహరణంగా ఇవ్వడంవల్ల బృహద్గ్రంథ సూత్రకారుడూ వృత్తికారుడూ ఒక్కరు కారనీ, సంగ్రహగంథకర్తే బృహద్గ్రంథవృత్తికర్త ఐ ఉండాలనీ శ్రీమతి సూర్యకుమారిగారు ఊహించినారు. కాని మండవారి బృహద్వృత్తిలో శబ్దపరిచ్ఛేదంలోని 'నేరదితఃకౌ' (పుట 39) అనే సూత్రవృత్తిలోని 'సోమయాజి ప్రయోగ స్త్వసాధురేవేతి జ్ఞాత్వా మయా వేంగినాటీయేన మండకుల కలశజలధిసుధాకరేణ ... . లక్ష్మీనృసింహవిద్వత్కవీంద్రేణ సోమయాజిప్రయోగః స్పష్టీకృతోఽధునా "—అని మండ లక్ష్మీనృసింహకవి స్వయంగా చెప్పుకోవడంవల్ల బృహద్గ్రంథవృత్తిని ఆయనే రచించినాడని తేలుతుంది. వృత్తిమాత్రం లక్ష్మీనృసింహకృతమై సూత్రాలు అన్యవ్యాకర్తృరచితాలనడానికి ప్రమాణం కానరాదు. గ్రంథారంభంలో, నృసింహకవి స్వయంగా 'కరోమి సారస్వతత్రిలింగ శబ్దానుశాస మ్' (అవతారిక 3 శ్లో) అని త్రిలింగ శబ్దానుశాసనాన్ని తానే రచిస్తున్నట్లుగా చెప్పుకున్నాడు. తాను సూత్రకర్తకాక వృత్తికర్త మాత్రమే ఐనపక్షంలో వృత్తిభాగాన్ని మాత్రమే త్రిలింగశబ్దానుశాసనంగా-అంటే ఒక స్వతంత్ర వ్యాకరణగ్రంథంగా పేర్కొనడం సమంజసంగా తోచదు. అందువల్ల బృహద్గ్రంథ సూత్రకర్తా, వృత్తికర్తా ఒక్కరే అని తేలుతుంది ఐతే మండవారి బృహద్గ్రంథానికీ, అథర్వణుని సంగ్రహగ్రంథానికీ సామ్యాలు ఎన్నో ఉన్నాయి. సూత్రవృత్తులకు సంబంధించినవాటిని కొన్నింటిని దిగువ ఉదాహరిస్తాను.

7928

	బృహద్గ్రంథం	సంగ్రహగ్రంథం
i)	అస్మిన్ త్రిలింగశాస్త్రే కర్తృకర్మాదికం సర్వం పాణినీయసమం స్యాత్	కర్తృకర్మాదికం సర్వం పాణినీయ సమం మతమ్
ii)	అన్యదేశాగతం గ్రామ్యమ్ అలక్షణం చ, అసర్థ్యం చ	అన్య దేశాగతం గ్రామ్యం కావ్యానర్హ మలక్ష్మణమ్
iii)	ఉంచ్యుండి గుండావంకవల్ల వలనాః పంచమ్యాః	ఉంచి గుండా వల్ల వలన వంక యుండీతి పంచమీ
iv)	సేపుః కాలేఽంతాత్	సేపుః కాలస్య సమ్మతః

సంగ్రహగ్రంథం అన్ని విషయాల్లోనూ బృహద్గ్రంథానికి అనుకరణమని చెప్పవచ్చు. ఇది శ్లోకరూపంలో ఉండి వృత్త్యుదాహరణలు లేక స్వరూపంలో

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆంధ్ర శబ్దచింతామణిని పోలి ఉన్నది. ఇంకా ఈ గ్రంథం ముద్రణభాగ్యానికి నోచుకోలేదు.

త్రిలింగ శబ్దానుశాసనం - ఆంధ్రకౌముది

త్రిలింగశబ్దానుశాసనకర్తయైన మండ లక్ష్మీనరసింహకవే తన గ్రంథాన్ని సంక్షిప్తపరచి 'ఆంధ్ర కౌముది' అనే పేర లఘువ్యాకరణాన్ని రచించి ఉండవచ్చునని పండితుల అభిప్రాయం. ఈ రెండూ మండవారి పేరనే ఉండడం, రెండింటికీ చాలా సామ్యాలు ఉండడం ఈ అభిప్రాయానికి కారణం. మండవారి త్రిలింగ శబ్దానుశాసనానికి ఆంధ్ర కౌముది సంక్షిప్త గ్రంథంగా కనిపించినా ఇది సిద్ధాంత కౌముదికి మధ్య సిద్ధాంత కౌముది, లఘుసిద్ధాంత కౌముదులవంటి సంక్షిప్త గ్రంథం (Abridged edition) మాత్రం కాదు. మధ్య, లఘుసిద్ధాంత కౌముదుల్లో సిద్ధాంతకౌముదిలోని సూత్రాలతో అనవసరమనుకున్న సూత్రాలను, విషయ చర్చాదులను వదలి సంక్షిప్త పరచడం కనిపిస్తుంది. కాని మార్పులూ, చేర్పులూ ఏవీ కానరావు ఆంధ్ర కౌముదిలో త్రిలింగ శబ్దానుశాసనంలోని సూత్రాలు కొన్ని యథాతథంగానే గ్రహింపబడ్డా కొన్ని కొంత మార్పుతో కనిపిస్తాయి. ప్రతిపాద్యాంశాలలో కూడా రెండింటికీ అక్కడక్కడా కొంత భేదం కనిపిస్తుంది. అందువల్ల ఆంధ్రకౌముది త్రిలింగశబ్దానుశాసనానికి మధ్య లఘుసిద్ధాంతకౌముదులవంటి సంక్షిప్త గ్రంథంగా భావించడానికి వీలేదు.

ఇక ఈ రెండు గ్రంథాలనూ తులనాత్మకంగా పరిశీలిద్దాం. త్రిలింగశబ్దానుశాసనంలో మొత్తం పదమూడు ప్రకరణాలు ఉంటే ఆంధ్ర కౌముదిలో ఎనిమిది ప్రకరణాలు మాత్రమే ఉన్నాయి. త్రిలింగ శబ్దాను శాసనంలోని తద్ధిత, దేశ్యక్రియా, కృదంత, ధాతు ప్రక్రియా ప్రకరణాలు ఆంధ్రకౌముదిలో కానరావు. త్రిలింగశబ్దాను శాసనంలో సంజ్ఞాపరిభాషాప్రకరణాలు విడిగా ఉన్నాయి. ఆంధ్ర కౌముదిలో పరిభాషాప్రకరణంలో సంజ్ఞాప్రకరణంలోని విషయాలు కూడా చేర్చబడ్డాయి. సంజ్ఞాప్రకరణం విడిగా కనబడదు.

త్రిలింగ శబ్దానుశాసనంలోని అనేకసూత్రాలు ఆంధ్రకౌముదిలో యథాతథంగా కనిపిస్తాయి. ఐతే కొన్నిచోట్ల ఒకే విషయాన్ని ప్రతిపాదించేవైనా సూత్రాలు భిన్నంగా కనిపిస్తాయి. ఈ క్రింది సూత్రాలను పరిశీలించండి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

త్రిలింగశబ్దానుశాసనం :

i) "అణ్ దేశ్యస్య" (పుట 34) దేశ్య స్త్రీవాచక శబ్దాంతస్య అణ్ స్యాత్. అణితి ప్రత్యాహారః, అకారేకారోకారాస్త్రయో ఽణః స్యురితి బోద్ధవ్యమ్. లచ్చ-లచ్చి-లచ్చు-, కొండ-కొండి-కొండు; నాగ-నాగి-నాగు మొ॥

ఆంధ్రకౌముది :

"అ ఇ ఉ స్త్రియోంతాః" (సూ. 277) స్త్రీవాచకపదస్య అకారేకారో కోరాస్త్రయో ఽపి అంతావయవాః స్యు; రామ-రామి-రాము; లచ్చ-లచ్చి-లచ్చు; నాగ-నాగి-నాగు మొ॥

త్రిలింగశబ్దానుశాసనం :

ii) "మురతః సోః క్లీబే" (పుట 49) అదంతస్య సోః ముప్రత్యయః స్యాత్ క్లీబే. వనము, ధనము, కులము.

ఆంధ్రకౌముది :

"అమహతః సోర్ముత్" (సూ. 160) అమహత్పదానాం సోః ప్రథమైక వచనస్య ముత్ప్రత్యయః స్యాత్. వనము, ధనము, గుణము.

త్రిలింగశబ్దానుశాసనం :

iii) "న్లోర్మ్వతోర్లుగ్దీః సోమచంద్రస్య" (పుట. 50) మువర్ణకస్య తదాద్యకారస్య చ క్రమాల్లోపదీర్ఘౌ స్తో నలయోః పరయోః సోమచంద్రస్య మతే; వనములు-వనాలు; ధనాలచేత, గుణాలకొఱకు మొ॥

ఆంధ్రకౌముది :

"క్వచిన్మోర్లుగ్విభక్తౌ" (169) మువర్ణకస్య క్వచిల్లోపో విభక్తౌ పరతః స్యాత్; దీర్ఘశ్చాతః (170) పూర్వసూత్రానువృత్త్యా విభక్తౌ పరతః మువర్ణక లోపానంతరం ప్రాతిపదికస్యాకారస్య దీర్ఘః స్యాత్. ప్రాణాలు, ప్రాణా నకు మొ॥

పై ఉదాహరణల్లో రెండువ్యాకరణాల్లోనూ వివరింపబడ్డ అంశం ఒక్కటే ఐనా సూత్రాలు భిన్నంగా ఉన్నాయి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చాలా అంశాల్లో ఈ రెండు వ్యాకరణాలకు సామ్యమే కనిపిస్తున్నా కొన్ని అంశాల్లో వైరుధ్యం కనిపిస్తుంది. కొన్ని ఉదాహరణలను గమనించండి.

i) త్రిలింగ శబ్దాను శాసనంలోని 'ద్యాదిలోపధాద్వా లో రః పుంసి' (పుట 50) అనే సూత్రంచే దీర్ఘపూర్వకలోపధశబ్దంమీది ప్రత్యయలకారానికి రేఫాదేశం వికల్పంగా విధింపబడి భూపాలురు, భూపాలులు అనే రెండు రూపాలూ సాధింపబడ్డాయి. కాని ఆంధ్రకౌముదిలోని 'లాంతస్య రురౌ జశ్శసోః' (సూత్రం 140) అనే సూత్రంచే ప్రత్యయలకారానికి రేఫాదేశం నిత్యంగా విధింపబడింది. అందువల్ల ఈ వ్యాకరణంప్రకారం రేఫాదేశం వచ్చిన భూపాలురు మొదలైన రూపాలే సాధువులు కాని రేఫాదేశం రాని భూపాలులు మొదలైనవి సాధువులు కావు.

ii) దంత్యతాలవ్యచజలను నిర్వచిస్తూ త్రిలింగశబ్దానుశాసనకర్త 'దంత్యశ్చురతాలవ్యే (పుట 6) అనే సూత్రం చెప్పినాడు. తాలవ్యం కాని అచ్చు పరంగా ఉన్నప్పుడు తద్భవదేశ్యాల్లోని చవర్గం దంత్యంగాఉంటుందని, తాలవ్యమైన అచ్చు పరమైతే తాలవ్యమౌతుందని ఈ సూత్రభావం ఆంధ్రకౌముదీకర్త 'ఏత్తాలవ్యః' (సూ. 30) అనే సూత్రంలో తాలవ్యచవర్గం ఎదంతంగా ఉంటుందని పేర్కొని చెక్కిలి, చెయ్యి, చెలిమి అనే ఎకారసహితరూపాలను ఉదాహరించినాడు. ఆంధ్రకౌముది ప్రకారం ఎకారంతో కూడిన చవర్గం మాత్రమే తాలవ్యమనే భావం కలుగుతుంది. మరి ఇకారంతో కూడిన చవర్గంకూడా తాలవ్యమే కదా! కనుక తాలవ్యమైన అచ్చుతో కూడిన చవర్గం తాలవ్యమౌతుంది అనే త్రిలింగ శబ్దానుశాసనకర్త నియమం ఉచితంగా కనిపిస్తుంది. ఈ నియమంప్రకారం ఎకారంతోపాటు ఇకారంతో కూడిన చవర్గంకూడా తాలవ్యం అయ్యే అవకాశం ఉంది.

iii) బహువచనం పరంగా ఉన్నపుడు చేమ, పేను మొదలైన శబ్దాల్లోని నువర్ణానికి 'క్వచిన్నులోపశ్చ' (సూ. 205) అనే సూత్రంచేత ఆంధ్రకౌముది నిత్యంగా లోపం విధిస్తుంది. కాని త్రిలింగశబ్దానుశాసనంలో 'మీన్వాదేర్వా లుక్' (పుట 54) అని మీన్వాదుల నువర్ణానికి వైకల్పిక లోపం విధింపబడింది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

vi) హనుమచ్ఛబ్దానికి హనుమంతుడు, హనుమ అనే రెండు తత్సమ రూపాలను త్రిలింగశబ్దానుశాసనం సాధించింది. ఆంధ్రకౌముదిలో హనుమంతుడు, హనుమానుడు అనే రెండు రూపాలు సాధింపబడ్డాయి. త్రిలింగ శబ్దానుశాసనం పేర్కొన్న హనుమశబ్దం ఆంధ్రకౌముదిలోనూ, ఆంధ్రకౌముది పేర్కొన్న హను మానుడు అన్న శబ్దం త్రిలింగశబ్దానుశాసనంలోనూ కానరాదు.

ఈ విధమైన వైరుద్ధ్యాలు ఈ రెండు గ్రంథాల్లో కనిపిస్తున్నందువల్ల ఈ రెండింటి కర్త ఒక్కరేనా అన్న సందేహం కలుగుతుంది. రెండింటి కర్త ఒక్కరే ఐ, ఆంధ్రకౌముది త్రిలింగశబ్దాను శాసనానికి సంక్షిప్తగ్రంథమే ఐతే ఈ విధమైన వైరుద్ధ్యాలకూ, వ్యత్యాసాలకూ హేతువులేమిటో ఆలోచించవలసి ఉంటుంది.

గ్రంథసంపాదనం

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం తెలుగుశాఖ ఆంధ్రమహాభారతానికి పరి ష్కృతప్రతిని సిద్ధం చేస్తున్నసమయంలో మహాభారతం వ్రాతప్రతులతో పాటు అనేకచ్ఛందోవ్యాకరణాల వాతప్రతులను కూడా సేకరించడం జరిగింది. ఒక నాడు ఆచార్య ఎమ్. కులశేఖరరావుగారితో 'మహాభారత కార్యాలయానికి' వెళ్ళి ఆ ప్రతులను పరిశీలిస్తుండగా వాటిలో 'ఆంధ్రకౌముది' అనే పేరుతో ఒక వ్రాత ప్రతి కనిపించింది. ఇది మదరాసుప్రభుత్వ ప్రాచ్యలిఖితపుస్తక భాండాగారంలో D 1223 నెంబరు ప్రతికి నకలుప్రతి. ఈ గ్రంథం అసలు పేరు త్రిలింగ శబ్దానుశాసనం. ఏ కారణంచేతో పుస్తక భాండాగార పుస్తకపట్టికలో ఇది 'ఆంధ్రకౌముది' అనే పేరుతో పేర్కొనబడిఉన్నది. ఇది సంస్కృతంలో వ్రాయ బడ్డ తెలుగు వ్యాకరణగ్రంథం. ఈ గ్రంథాన్ని గురించి ఆచార్య అమరేశం రాజేశ్వరశర్మగారి 'ఆంధ్రవ్యాకరణ వికాసం' ద్వారా కొంత తెలుసుకొని ఉండడంవల్ల ఈ గ్రంథాన్ని వివరంగా చదువాలన్న ఉత్కంఠ కలిగింది. అప్పటి తెలుగుశాఖాధ్యక్షులు ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజుగారి అనుమతితో ఆ వ్రాత ప్రతిని తీసుకొని వీలైనప్పుడల్లా చదివి విశేషాలు గ్రహించినాను. అముద్రితంగా ఉన్న ఈ వ్యాకరణాన్ని ముద్రిస్తే బాగుంటుంది కదా అన్న సంకల్పం కలిగినది. ఆ సంకల్ప ఫలితమే ప్రస్తుతగ్రంథం.

iv)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

గ్రంథప్రతి నిర్దుష్టంగా లేదు. ఎన్నో తప్పులతో కూడిఉంది. గ్రంథానికి మరో ప్రతి ఇతర గ్రంథాలయాల్లో ఎక్కడా లేదు. అందువల్ల ఈ ఒక్క ప్రతినే ఆధారంగా చేసుకొని వీలైనంతవరకూ దోషాలు సవరించినాను. వ్రాతప్రతిలో సూత్రం, వృత్తి, ఉదాహరణలు కలగాపులగంగా ఉండి స్పష్టత కొరవడింది. కనుక ఇందులో వీటన్నింటినీ విడివిడిగా స్పష్టంగా చూపడం జరిగింది.

అనేక కారణాలవల్ల - ముఖ్యంగా ఆర్థికమైన ఇబ్బందులవల్ల - ఈ గ్రంథంలో పరిభాషా, సంజ్ఞా, సంధి, కారక, తద్ధిత, సమాస, శబ్ద, తద్భవ ప్రకరణాలను మాత్రమే చేర్చడం జరిగింది. తక్కిన ప్రకరణాలు మరోభాగంగా త్వరలోనే వెలుగుచూడవచ్చునని ఆశిస్తున్నాను.

వ్రాతప్రతిలో చాలాచోట్ల సూత్రాలు విపర్యస్తమైనట్లుగా కనిపిస్తుంది. ఒక ప్రకరణంలో ఉండవలసిన సూత్రాలు మరో ప్రకరణంలో చోటుచేసుకున్న సందర్భాలు చాలా ఉన్నాయి. వాటిలో కొన్నింటిని దిగువ ఉదాహరిస్తాను.

సంధిప్రకరణం :-	18వ సూత్రం నుండి	23	సూత్రంవరకు
తద్ధితప్రకరణం :-	66వ ,,	86	,,
కారకప్రకరణం :-	15వ ,,	18	,,
	25,, ,,	31	,,

పై సంఖ్యలు గల సూత్రాలు ఆయా ప్రకరణాలకు సంబంధించిన విషయాలను వివరించేవి కావు. అందువల్ల అవి ఆయా ప్రకరణాల్లో ఉండడం అనుచితంగానే కనిపిస్తుంది ఐనా వాటిని మార్చక యథాతథంగా ఆయా ప్రకారణాల్లోనే గ్రహించడం జరిగింది.

ఈ వ్యాకరణం సంస్కృతంలో ఉన్నందువల్ల జిజ్ఞాసువులకు- ముఖ్యంగా తెలుగు విద్యార్థులకు - ఇబ్బంది కలుగుతుందన్న భావంతో దీన్ని తెలుగు అనువాదంతో ముద్రించాలని అనుకున్నాను. కాని అనువాదంతో ఈ గ్రంథాన్ని ప్రకటిస్తే గ్రంథం మూడింతలు పెరిగి, ముద్రణ వ్యయభారం కూడా బాగా పెరుగుతుందన్న భయంతో అనువాదాన్ని మానుకున్నాను. ఐతే గ్రంథంలోని

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

విషయాలను పీఠికలో వివరించి అనువాదం లేని లోపాన్ని కొంతవరకైనా తీర్చి నానని భావిస్తాను.

పండితలోకం ఈ నా ప్రయత్నాన్ని ఆదరించి ప్రోత్సహిస్తుందని ఆశిస్తాను. ఒక అముద్రిత వ్యాకరణగ్రంథం వెలుగులోనికి రావాలనే తపనతోనే ఈ గ్రంథాన్ని పరిష్కరించి పీఠిక వ్రాసి ప్రకటించడం జరిగింది. అంతేకాని నాకు ఈ విషయంలో సామర్థ్యం ఉందని కాదు.

కృతజ్ఞతలు :

తమ సంస్థలో ఉద్యోగమిచ్చి గత పదిహేను సంవత్సరాలుగా నాకు జీవిక కల్పిస్తూ, నా సాహితీకృషికి అన్నివేళలా దోహదం చేస్తూ, ఈ గ్రంథ ముద్రణం కోసం యథోచితంగా ఆర్థిక సాహాయ్యం చేసిన మా ఉస్మానియా విశ్వ విద్యాలయాధికారులకు-ముఖ్యంగా ఉపాధ్యక్షులు నవనీతహృదయులైన మాన్యశ్రీ టి. నవనీతరావుగారికి

పరిశోధనపై ఆసక్తి కలిగించి, నన్ను ప్రోత్సహించిన గురువర్యులు, పూర్వతెలుగుశాఖాధ్యక్షులు ఆచార్య బి. రామరాజుగారికి

నా సాహిత్యకృషిని అభినందిస్తూ సర్వదా నాకు ప్రోత్సాహాన్ని అంద జేస్తున్న సుప్రసిద్ధకవులు, సహృదయతా మూర్తులు ఆచార్య సి. నారాయణరెడ్డి గారికి

విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆర్థికసాహాయ్యం లభించడంలో నాకు చేయూతనిచ్చి ఈగ్రంథం వెలువడడానికి మూలకారకురాలైన అప్పటి తెలుగు శాఖాధ్యక్షురాలు ఆచార్య నాయని కృష్ణకుమారిగారికి

ఎల్లవేళలా నాపై నెనరు చూపుతూ నాకు ప్రోత్సాహాన్ని కలిగిస్తున్న మా తెలుగుశాఖ అధ్యక్షులు ఆచార్య ఎమ్. కులశేఖరరావుగారికి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నాపై వాత్సల్యం చూపుతూ నా సాహితీకృషిలో మార్గదర్శనం చేస్తున్న తెలుగుశాఖ ఆచార్యవర్యులు ఆచార్య అమరేశం రాజేశ్వరశర్మ, ఆచార్య వేటూరి ఆనందమూర్తి, ఆచార్య ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారలకు

నాపై సోదరభావం చూపుతూ ప్రోత్సహిస్తున్న మా తెలుగు శాఖ అధ్యాపక బృందానికి

నా హృదయపూర్వకకృతజ్ఞతాభివందనాలు.

ఒప్పులు గలిగిన మెచ్చుడు
తప్పులు గలిగిన నెఱింగి తగఁదీర్పుడు త
ప్పొప్పునకుఁదొప్పు తప్పని
చెప్పకుడీ 'బుధులు' ప్రాస్తిచేసెద మిమ్మున్.

20-10-88
విభవ సంవత్సరం
ఆశ్వయుజ శుద్ధ దశమి

ఆర్. శ్రీహరి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శ్రీః

త్రిలింగశబ్దానుశాసనమ్

(ఆంధ్రకౌముదీ)

పరిభాషాప్రకరణమ్

కల్యాణాయతనం శ్రీమాన్ రుక్మిణీవల్లభో మమ
అవిరస్తు పురః కృష్ణః శ్రేయసే యశసే శ్రియే. 1

లక్ష్మీః శశ్వద్భవతు నకులీ శారదాయై నమోఽస్తు
శ్రీమల్లక్ష్మీనృహరివిభవే దేవపర్యాయ తస్మై
కణ్వం శేషం కతి తను భవం రావణం పుష్పదంతం
విష్ణుం చంద్రం సురగురుమహం సోమచంద్రం నమామి. 2

బాలస్పష్టం రావణీయం కాణ్వమాథర్వణం విదన్
కరోమి సారస్వతత్రిలింగ శబ్దానుశాసనమ్. 3

నకులీ శారదాదేవీ కటాక్షామృతవర్ధితః
దిగంతరపరివ్యాప్త కీర్తిజ్యోత్స్నా విరాజితః 4

సుకరో వేంగినాటీయః కృష్ణభక్తః సుమంత్రవిత్
ధన్యః సహస్రావధానీ హ్యష్టభాషాసరస్వతిః 5

శ్రీకామదేవమిశ్ర ద్విరదదంతావళద్విషః
శ్రీ గోపినాథమిశ్రేంద్ర ప్రియమిత్రస్య ధీమతః 6

శ్రీమతో వేంకటపతిరాయవిద్యాగురోః ప్రభోః
అవతారస్య వాల్మీకేరంశస్య చ బృహస్పతేః 7

వాక్పతేరుత్తరమణి సారగ్రంథకృతో నిధేః
సతాం రామానుజాచార్యదిగ్గజస్య మహాకవేః 8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రపౌత్రో వేంకటాద్ర్యార్య సూరేర్నప్తా విపశ్చితః
శ్రీవేంకటాచార్యమణేః పౌత్రః కాశ్యపగోత్రవాన్. 9

నాంచారమాంబాతనయః సూనుర్వరదయజ్వనః
లక్ష్మీనృసింహసుకవీ రాజేఽహం మందవంశజః. 10

పూర్వమేవాంధ్రభాషోత్పత్తిర్భగవద్భిః కణ్వ పుష్పదంత సోమ
చంద్ర రావణ నిర్జరాచార్యాదిభిః మహర్షిభిః భగవతా వాల్మీకినా చ
ప్రోక్తా ప్రాకృతాదిషు, కించ రావణీయే 11

ఆంధ్రనాథో మహావిష్ణుర్నిశుంభదనుజాపహః
పురా స్వాయంభువమనోః కాలే కలియుగే హరేః 12

కాకులే రాజవర్యస్య సుచంద్రస్య తనూభవః
అభవత్సర్వదేవైశ్చ వేష్టితో లోకపూజితః 13

శ్రీశైల భీమకాళేశ మహేంద్రగిరిసంయుతమ్
ప్రాకారం సుమహత్కృత్వా త్రీణి ద్వారాణి చాకరోత్ 14

త్రిలోచనో మహేశస్స త్రిశూలం చ కరే దధత్
త్రిలింగరూపేణావసత్త్రిద్వారేషు గణైర్వృతః 15

ఆంధ్రవిష్ణుః సురయుతో దనుజేన నిశుంభునా
యుద్ధ్వా త్రయోదశయుగాన్ హత్వా తం రాక్షసోత్తమమ్ 16

ఆవసత్తత్ర ఋషిభిర్యుతో గోదావరీతటే
తత్కాలప్రభృతి క్షేత్రం త్రిలింగమితి విశ్రుతమ్ 17

తత్రత్యాస్తత్సమాలప్తాస్తత్కాలేన హరేర్భటాః
కాలేన మహతా సర్వం తత్సమం స్వల్పబుద్ధిభిః 18

అస్ఫుటేనోచ్చారితాని తద్భవానీతి సమ్మతిః
వికర్షవ్యత్యయాభ్యాం చ పాదోనస్యావిశేషతః 19

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తద్భవాశ్చేతి కథ్యంతే కాలేన మహతా వృతాః
బ్రహ్మణో నిర్మితా వాచః పూర్వమాంధ్రేశితుస్స్థరేః 20

'అచ్చా ఇతి చ కథ్యంతే సుప్తిఙా తు సమన్వితాః-' ఇతి.

కించ భగవతా భాష్యకారేణాక్షేపః కృతః "త్రిలింగ భాషాయాం కో ధాతుః? కః ప్రత్యయః? కిం ప్రాతిపదికమ్? కణ్వస్తు యదాహ శ్రుత్యాదిసమ్మత్యా చ. త్రిలింగభాషాయాస్తు ప్రత్యయ ప్రాతిపదికాని సంత్యేవేత్యుక్త్వా పునశ్చ యో దేవతాంశకో విప్రః స సంస్కృతకవిర్భవేత్, 'ఋష్యంశజాతో యో విప్రః స త్రిలింగ కవిర్భవే'దితి కాత్యాయనః.

ఆంధ్రసంస్కృతభాషే ద్వే సర్వభాషాసు చోత్తమే
తాభ్యాం కవిత్వం యః కుర్యాత్స కవిర్యాతి చామృతమ్-ఇతి.

ఆథర్వణశాఖోపనిషది

త్రిలింగానాం సంస్కృతాంధ్రప్రాకృతాస్తు త్రిఘంకరాః' ఇతి.
ధర్మరాజః.

బ్రాహ్మ్యం జన్మసు దేశేషు త్రిలింగం దైవతం హరిః
రాజా కురూద్భవో భాషా సంస్కృతాంధ్రమయీ-ఇతి

రావణః.

ఆంధ్రసంస్కృతభాషాభ్యాం కవిత్వమృషితాప్రదమ్.

స్మృతిస్తు

నాఽనృషిః కురుతే కావ్యమ్-ఇతి. తథా చ శ్రుతిః-ఋషిర్విప్రః కావ్యేనేతి బృహస్పతిః. త్రిలింగశాస్త్రవిహితస్య లక్షణస్యాపి ప్రయోగేణ హైన్యం న కారయేదితి నాగరాజః; ఆంధ్ర విష్ణోరనుజ్ఞాతసత్ మద్వ్యాకరణస్య ద్రోహీ గురుద్రోహీతి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

విష్ణుర్యదాహ

అత్ర త్రిలింగభాషాయాం లింగమర్యాదయా స్థితాః శబ్దాః కేచిత్తు నేత్యాహురల్పజ్ఞా మందబుద్ధయః ఇతి.

ఇంద్రః

'శాస్త్రస్య యద్విరుద్ధం స్యాత్తత్త్యాజ్యం నాత్ర సంశయః'-ఇతి

యదాహ శేషః

'అల్పజ్ఞానాం ప్రయోగేషు నావిశ్వాసోఽత్ర శాస్త్రతః'-ఇతి.

సోమచంద్రః

'ప్రయోగమేవ పశ్యంతి మూఢా మేధావినస్తు న'-ఇతి.

పుష్పదంతస్తు యదాహ ప్రయోగో నామ లోకావిరోధి సలక్షణం దోషరహితం వృద్ధానుమతం నాన్యత్తదేవ గ్రాహ్యమితి. చతుష్షష్టికళాధుర్యాథర్వణాచార్యస్తు యదాహ.

'అశాస్త్రీయ ప్రయోగో గ్రామ్య' ఇతి. ఇత్యేవం కణ్వరావణ పుష్పదంత సోమచంద్ర బృహస్పతి ప్రభృతిభిర్మహర్షిభిరుక్తత్వాత్. ఏషా త్రిలింగభాషా సంస్కృతభాషాతుల్యేతి ప్రసిద్ధ్యా చ పూర్వమేవ 'ఏకః శబ్దః సుష్ఠు ప్రయుక్తః స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతీతి భగవతా భాష్యకారేణ పతంజలినా భాష్యే ప్రపంచితత్వాచ్చ. తథాహి తత్సతజ్జ దేశ్యగ్రామ్యభేదైరుత్కర్షితాయాం త్రిలింగభాషాయాం సాహిత్యరచనేచ్ఛూనాం త్రిలింగశాస్త్రాభియోగదార్ఢ్యవిహీనానాం అతిమందమతీనాం ప్రబంధరచనాసమర్థానాం మహాకవీనాం చ త్రైలింగానాం సుశబ్దానాం అపశబ్దానాం వివేకస్య నిర్మలాదర్శభూతం కఠినకవిమహాప్రబంధరచిత మర్మపదోద్ఘాటనాతిమాత్రాకరణమిదానీమపి కాణ్వబార్హస్పత్యరావణీయాదివ్యాకరణాని బుద్ధ్వా కరోమి సారస్వతత్రిలింగశబ్దానుశాసనమేవ.

సిద్ధిర్లోకాద్దృశ్యా ౧

త్రిలింగభాషాసిద్ధిర్లోకాద్దృశ్యా స్యాత్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అనుక్తమన్యస్మాత్ ౨

అస్మాభిర్యదనుక్తం తత్సర్వమపి పాణినీయాదివ్యాకరణేభ్యో యథాతథం గ్రాహ్యం స్యాత్.

సప్త ప్రాణాః ౩

అస్మిన్ శాస్త్రే స్వరూపేణాదిదుదేదోదైదౌత ఇతి సప్త ప్రాణాః స్యుః.

వింశతి ప్రాణినః ౪

క గ చ జ టడణ తదన పబమ యరలవసహళా ఇతి వింశతి ప్రాణినః స్యుః.

అన్యే చ ౫

ఇతరే వర్ణాస్తు దేశ్యాదిశబ్దయోగవశాత్ స్యుః.

అణేజా త్రివిధా ౬

అణేజా ప్రత్యాహారౌ హ్రస్వదీర్ఘప్లుతభేదైస్త్రివిధౌ స్తః.

ఐచ్(న) హ్రస్వః ౭

ఐకారౌకారౌ హ్రస్వౌ న స్తః.

బిందుర్ద్వివిధః ౮

సిద్ధసాధ్యసంజ్ఞాభ్యాం పూర్ణార్ధభేదాభ్యాం బిందుర్ద్వివిధః స్యాత్.

హ్రాత్సిద్ధసాధ్యౌ చ ౯

హ్రస్వాక్షరాత్పరతః సిద్ధసాధ్యావుభౌ బిందూ స్తః; ఘనుఁడు, ఘనుండు; ఇఁక, ఇంక.

సాధ్యో దేః ౧౦

దీర్ఘాక్షరాత్పరతో బిందుః సాధ్య ఏవ స్యాత్; కాఁక, వీఁక;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అదుదోద్దైదౌతో దంత్యాః ౧౧

అదుదోద్దైదౌతో దంత్యాః స్యుః.

ఇదేతౌ తాలవ్యౌ ౧౨

ఇకారైకారౌ తాలవ్యావచౌ స్తః.

ఋచ్చ ౧౩

ఋకారోఽపి తాలవ్యచ్ స్యాత్.

ద్వివిధోఽజ్ఞావణస్య ౧౪

అఙ్క్రాత్యాహారో హ్రస్వదీర్ఘభేదాభ్యాం ద్వివిధః స్యాద్రావణస్య మతే.

రో నిత్యమ్ ౧౫

అస్మిన్ శాస్త్రే రేఫస్తు రేఫ, అకారభేదాభ్యాం నిత్యం ద్వివిధః స్యాత్.

గవోద్యంత వ్యంజనపరపూర్వసబిందువిసర్జనీయహల్పరాః ౧౬

దీర్ఘాంతవర్ణ వ్యంజనపరాక్షర పూర్వలఘువర్ణ, బిందు విసర్జనీయ సహితాక్షర, హల్పరవర్ణా ఏతే గురవః స్యుః; శ్రీ, లక్ష్మి, వనంబు, శిరఃకంపము, ధనముల్.

హ్రపరో లః ౧౭

హ్రస్వపరో వర్ణః లఘుః స్యాత్-క, హరి ఇత్యాది.

దంత్యశ్చరతాలవ్యే ౧౮

తద్భవదేశ్యాదీనాం దంత్యశ్చవర్గః స్యాదతాలవ్యేఽచి పరే; చనువు, చామ, చుక్క, చూపు, చొప్పు, చొద్దెము. చోటు, చౌక, చౌకు, జన్నము, జాతర, జుట్టు, జూదము, జొన్న, జోక, జోడు; అతాలవ్య ఇతి కిమ్? తాలవ్యాచ్ పరత్వాత్ తాలవ్య చవర్ణః - చివురు,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చిఱుత, చీకు, చెఱుపము, చెక్కిలి, చెద - జిట్ట; జీబు, జెలగ, జెట్టి జేజ ఇత్యాది.

సశ్చ ౧౯

సకారోఽపి తద్వత్స్యాత్ తాలవ్యాచి పరే; సెలవు, సెలయేరు, సెలువ, సెద, సిగ్గు, సీకు, దోసె దోసిలి.

దంత్యాచ్స్వరస్య ౨౦

సవ్వతు, సాన, సుబ్బు, సూది, సొగసు, సోడుగము, సైదు, సౌరు ఇత్యాది.

యః ప్రాణస్య ౨౧

ప్రాణాత్ పరస్య ప్రాణస్య యకారః స్యాత్; భామ యావిడ; హరి యాతడు; కన్నె యరిగె; నీకై యిచ్చితి; తనకో యని పలికె, గ్లౌ యుదయించె ఇత్యాది.

న యవలామ్ ౨౨

లఘ్వలఘూనాం యవలాం విరోధో న స్యాత్

రయోర్నిత్యమ్ ౨౩

రేఫఱకారయోర్నిత్యం విరోధః స్యాత్ - కఱచు; తఱచు; విఱిచె, గెఱిత; సూత్రే తత్సమశబ్దనాగ్రహణాత్తయో రేఫ ఏవ స్యాదితి బోద్ధవ్యః - కరములు, వరదుడు, తురక, నిద్దుర, చిత్తరువు, దురుసు ఇత్యాది.

న ప్రే రయోః సావర్ణ్యమ్ ౨౪

ప్రాసస్థానే రేఫఱకారయోః సావర్ణ్యం న స్యాత్, ప్ర ఇతి ప్రశబ్ద ప్రయోగాద్యతిస్థానే తయోః సావర్ణ్యం స్యాదితి జ్ఞాతవ్యమ్. రేఫఱకారయోరుదాహరణాని అథర్వణభారతే.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కురుపతి రవిసుతుని సు
వర్ణరత్నభూషణతతులనఱక బహుమతి చే
సి రభసము మీఱ సేనల
కు రాజు గావించె సమరకుశలుండగుటన్

అకారస్య

తఱుచైన కురుబలంబుల
మఱపింపుచుఁగడిమి మెఱయ మాఱిమసఁగిన
ట్లఱిముఱి బెడంగు గదఁగొని
కరువలి కొడుకండు నుఱుము గావించె వడిన్

గురుభీష్మకర్ణగాం
ధారరాజభూరిశ్రవులు ద్రోణకుఁదోడ్పడి గ్ర
చ్చఱ కవ్వడి మార్కొని వి
చ్చరముగ నటు గురిసిరంపవానలు కడిమిన్

సాంస్కృతికదంత్య(౦)థౌ ప్రాసయతిశ్లేషచిత్రేషు సమౌ. ౨౫

ఆంధ్రదంత్యచవర్ణ సాంస్కృతిక చవర్ణౌ ప్రాసయతిశ్లేష
చిత్రేషు తుల్యాకృతీ స్తః; ప్రాసే జైమినిభారతే

ముచుకుంద వరదుఁడెంతే
ని చులకన యొనర్చి పోయె నను వినవే
మి చెలియ వానికిఁదగునె మ
ఱి చిన్నవాఁడనుచు గోపి ప్రేలదె మనతోన్

శ్లేషే గౌతమీపరిణయే.

శ్రీలచే మించు చెన్నపురి విలసిల్లు

యతౌ పంచాస్త్రవిజయే మల్లకవికృతే

చుఱుకున నాటనేసె నవచూతసుమాళుగపంక్తి నా యెడన్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చిత్రశేషభాగవతే

బృందావనమున వేసటఁ
జెందక వ్రేఁతలను గలయు చెన్నుగదా గో
విందుఁడని యొక్క చెలి యా
నందంబున....నొందు నలినేక్షణతోన్

సూత్రే ఆంధ్రతాలవ్యమాత్ర గ్రహణాదాంధ్ర తాలవ్యచవర్ణః సాంస్కృతిక తాఽవ్యాంధ్రదంత్యాభ్యాం ప్రాసశ్లేష చిత్రేషు తుల్యో చ్చారణః స్యాదితి జ్ఞాతవ్యః.

తస్యౌష్ఠ్యస్య నామ్నో లుక్ ౨౬

ఓష్ఠ్య ప్రాణసహితస్య నామాదివకారస్య నామ్నః పరతో లుక్ స్యాత్; కృష్ణుఁడుండె; రాముఁడొప్పె

న పద్యాదేః క్వచిత్ ౨౭

పద్యాదేరోష్ఠ్యప్రాణపరస్య వస్య క్వచిత్ స్థలే లోపో న స్యాత్ జైమినిరామాయణే సీతాకల్యాణే

ఒవిద యొకర్తు మేనఁ దొడవుల్దగిలించె ముదంబు మీఱఁగా
నవనిజకప్పుడొర్తు వెలయన్నొసటన్ దిలకంబు దిద్దె నొ
క్క వనిత దొడ్డ మేన్ రవికె కాటుకిడెం గనులం దొకర్తు సాం
కవమృగనాభిపంకమొక కాంత యలందె వికాసమొప్పఁగన్

యశ్చ ౨౮

అతత్సనామాదియకారస్య నామ్నో పరతో లుక్ స్యాత్. రాముం డెవ్వడు, గురుఁడిచ్చోటఁ; వాక్కెడ; అతత్సపదం కిమ్? బ్రాహ్మణుఁడు యజ్ఞము సేసె.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పద్యాదేర్వాభాషా ౨౯

పద్యాద్యతత్సనామాద్యయకారస్య వా లోపః స్యాత్; అథర్వణ భారతే కీచకవాక్యమ్,

యిక నొకసారి పల్కిన ఘల్లని చిందునొ నోటి ముత్యముల్
వికచసరోరుహాక్షి వినవే నను మన్ననచేసి కావుమీ
యకట మనోభవాశుగచయంబుల నా తను వెల్లనొచ్చి పో
యె కరుణ చూచి మేలుకొనుమీ కినుకిప్పుడు సేయనేటికిన్

యోగ్యాః సదాదయః ౩౦

అస్మిన్ శాస్త్రే సదా, సర్వదా, సర్వత్ర, వినాదయః ప్రయోగస్య యోగ్యాః స్యుః - శేషభాగవతే పరీక్షిద్వాక్యమ్

హరి సర్వత్ర మెలంగుచున్ భువి సముద్యత్ఖడ్గధారన్ సదా
సురవిద్వేషులఁ ద్రుంపనేటికి వినన్ చోద్యంబు నాకయ్యెడున్
పరమానందరసైకకంద కరుణాపాథోనిధీ సంయమీ
శ్వర కౌటిల్యమునున్ వినా ఘనమనీషన్ నీ వెఱుఁగింపవే.

యః ప్రాణవత్ ౩౧

అతత్సనామాద్యయకారస్య ప్రాణవత్ కార్యం స్యాత్; యెప్పుడు

వస్యోష్ఠ్యప్రాణే ౩౨

నామాద్యవకారస్య చోష్ఠ్యప్రాణే పరే ప్రాణవత్ కార్యం స్యాత్; వువిద, వుంగరము, వొక్కఁడు, వొయ్యారము.

నావ్యయసుప్తిఙ్క్త్వాతుమునః ౩౩

వికృతౌ సాంస్కృతికావ్యయసుప్తిఙ్క్త్వాతుమునాదయో న స్యుః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వాక్యమనుకృతౌ సోమచంద్రస్య ౩౪

అనుకరణే సాంస్కృతికవాక్యం స్యాత్ సోమచంద్రస్య మతే; వసుచరిత్రే

"జ్ఞాతిశ్చేదనలేన కిమ్మనెడి వాచారూఢి తథ్యమ్ముగన్"

పంచాశదాద్యాయాః ౩౫

సంస్కృతభాషాయాః పంచాశద్వర్ణాః స్యుః.

ప్రకృతేశ్చత్వారింశత్ ౩౬

(ప్రాకృతభాషాయాః చత్వారింశద్వర్ణాః స్యుః.)

షట్త్రింశద్వికృతేః ౩౭

ఆంధ్రభాషాయాః షట్త్రింశద్వర్ణాః స్యుః.

పంచచత్వారింశత్ పుష్పదంతస్య ౩౮

స్పష్టమ్.

ఇతి పరిభాషాప్రకరణమ్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథ సంజ్ఞాప్రకరణమ్

నామ ప్రాతిపదికమ్ ౧

తత్సమాదిప్రాతిపదికం నామసంజ్ఞం స్యాత్; రాముఁడు, జన్నము, నవలా.

ధాతుః క్రియా ౨

కను విన్వాది ధాతవః క్రియాసంజ్ఞాః స్యుః; కను, విను, వచ్చు.

డుజాదిప్రత్యయో వర్ణకః ౩

డుజ్ లు ఆదయః ప్రత్యయా వర్ణకసంజ్ఞాః స్యుః.

ఆదిః ప్రాణః ౪

అకారాదిస్వరసముదాయః ప్రాణసంజ్ఞః స్యాత్.

ఆద్యే ౫

సంస్కృత, ప్రాకృతభాషే ద్వే ఆద్యే స్తః.

వికృతిరేషా ౬

ఏషా ఆంధ్రభాషా తయోర్వికృతిః స్యాత్; వికృతిరేవ వికారః.

ప్రః ప్రాసస్య ౭

ప్రాసస్య ప్ర ఇతి సంజ్ఞా స్యాత్.

నః సమో ద్రుతమ్ ౮

(కృతాకృతో) నకారో ద్రుతసంజ్ఞః స్యాత్.

ఆద్యాః పరుషాః ౯

వర్గాద్యాః కచటతపా వర్ణాః పరుషాః స్యుః.

తృతీయాః సరళాః ౧౦

వర్గతృతీయా గజడదబా వర్ణాః సరళాః స్యుః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అన్యే స్థిరాః ౧౧

ఏతద్వ్యతిరిక్తా హయవరాదయో వర్ణాః స్థిరసంజ్ఞాః స్యుః.

ఏజ్ వక్రః ౧౨

ఏజ్ ప్రత్యాహారో వక్రసంజ్ఞః స్యాత్.

వక్రతమ ఐచ్ ౧౩

ఐచ్ ప్రత్యాహారో వక్రతమసంజ్ఞః స్యాత్.

దిర్దీర్ఘస్య ౧౪

హ్రో హ్రస్వస్య ౧౫

దిరితి దీర్ఘస్య, హ్ర ఇతి హ్రస్వస్య చ సంజ్ఞా స్యాత్.

ద్వార్ద్విత్వస్య ౧౬

ద్విత్వస్య ద్వారితి సంజ్ఞా స్యాత్.

మాదయో గణాః ౧౭

మగణాదయో గణసంజ్ఞాః స్యుః,

వళిరాద్యమ్ ౧౮

పాదాద్యక్షరం వళిసంజ్ఞం స్యాత్.

ప్రోఽనంతరమ్ ౧౯

వళ్యనంతరాక్షరం ప్రాససంజ్ఞం స్యాత్.

గుగౌ గురోః ౨౦

గురోర్గుగావితి సంజ్ఞే స్తః.

లో లఘోః ౨౧

లఘోర్ల ఇతి సంజ్ఞా స్యాత్.

కించిత్ప్రథమాశేషషష్ఠీ కిమేవసంతాపతిజ్మధ్య కిల క్త్వాతూష్ణీంకర్మ ప్రవచనీయజ యదాతదేదానీం ప్రశంసనాద్భుతాద్యాః కళాః ౨౨

(కిఞ్చిత్) ఇత్యాద్యాః కళాసంజ్ఞాః స్యుః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

న ద్రుతమ్ —౨౩

కళానాం ద్రుతసంజ్ఞా న స్యాత్-ఉదాహరణాని; కించిత్ - ఇంచుక: ప్రథమా - రాముఁడు; హరి, విష్ణువు, ధాత, గోవు, కన్నె, గౌ, వనము, ధామా: శేషషష్ఠీ - రామునియొక్క; కిమ్-ఏమి; ఏవ - అయ్యె ఏ: సంతాప - అయ్యో: అక్కట; లిఙ్మధ్య-వచ్చిరి, వచ్చితివి, వచ్చితిమి, వత్తుము; కిల-కద; క్త్వా-వచ్చి; పోయి; తూష్ణీమ్-ఊరక; మిన్నక; కర్మప్రవచనీయజ విభక్తి-కూర్చి; యదా - యెప్పుడు; తదా-అప్పుడు; ఇదానీమ్-ఇప్పుడు; ప్రశంసా - మంచిది, లెస్స; అద్భుత-శబాసు, మజ్ఝా, భళి ఇత్యాది.

ద్వితీయామ్యుత్తమ ఙకాంగనంతాదయః సంకీర్ణాః —౨౪

ఏతత్ప్రభృతయః సంకీర్ణాః స్యుః. ఉదాహరణాని ద్వితీయాది :- విన్నందురు - నిన్ను నందురు; నీ చేతేమి - నీ చేతనేమి; నీ కొలకిచ్చెద- నీ కొలకునిచ్చెద; నీ వలనేమి - నీ వలననేమి; నీ కిచ్చెద - నీకు నిచ్చెద; నీయందేమి - నీయందునేమి ఇత్యాది; ఉత్తమ :- వచ్చి తెక్కడికి - వచ్చితి నెక్కడికి; లట్ :- వచ్చుచున్నాడు-వచ్చుచునున్నాడు; అక :- సేయకేమి - సేయకనేమి; అంగనంత :- సేయంగికక్కడ - సేయంగ నిక్కడ; అంతక్కడ-అంతనక్కడ ఇత్యాది.

ద్రుతప్రకృతయోఽన్యే —౨౫

కళా సంకీర్ణేతరా నాంతాః శబ్దా ద్రుతప్రకృతిక సంజ్ఞాః స్యుః: యే నిత్యమనుజీవితద్రుతాః శబ్దాస్తే ద్రుతప్రకృతికా ఇతి బోద్ధవ్యాః.

న (సంస్కృతాంగ పదమ్) —౨౬

సంస్కృతాంగపదం న ప్రయోజ్యమ్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పంచవిధం త్రైలింగ్యమ్ ౨౭

త్రిలింగశాస్త్రం తత్స, తజ్జ, ఏకదేశతజ్జ, దేశ్య, గ్రామ్యభేదైః పంచవిధం స్యాత్.

వర్ణవికృతం తత్సమ్ ౨౮

డుజాది వర్ణవికృతైర్వికృతం యదాద్యనామ తత్ తత్ససంజ్ఞం స్యాత్; రాముఁడు, విష్ణువు, ధనము, విధాత, కన్య ఇత్యాది.

సమస్తవికృతం తజ్జమ్ ౨౯

సావర్ణ్యాత్ ప్రాకృతాదిసూత్రైః సమస్తం వికృతం యదాద్యనామ తత్ తజ్జసంజ్ఞం స్యాత్; విష్ణుఁడు - వెన్నుఁడు; ద్యూతము - జూదము; గుణము-గొనము ఇత్యాది.

ఏకదేశతజ్జా జటాదయః ౩౦

జటాదిశబ్దా ఏకదేశతద్భవాః స్యుః; జట-జడః ద్రప్సము - ద్రచ్చము.

దేశ్యమశేషతః ౩౧

ఆంధ్ర, ద్రావిడ, కర్ణాట, మహారాష్ట్ర, ఘూర్జరాఖ్య ద్రావిడపంచకాజ్జాతం యత్పదం తద్దేశ్య సంజ్ఞం స్యాత్-గొట్టు, గొడ్డలి, కత్తి, యెల్లరు, హోన్ను, హోయి, నేయి, బాపురే, శబాసు ఇత్యాది.

అన్యదేశాగతం గ్రామ్యమ్ ౩౨

ద్రావిడపంచకేతర దేశేభ్య ఆగతం యత్పదం తత్ గ్రామ్యసంజ్ఞం స్యాత్; దేఖో, జావు, ఇదరావు, డాల్, లాఠీ, పూచా, మారు, ఆగు, ఘరు, పత్తరు, బొమ్మన్, ఫీవు, పి, యూకమ్, సిదౌన్ ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అలక్షణం చ ౩౩

లక్షణరహితమాంధ్రపదం చ గ్రామ్యం స్యాత్; వస్తాను, చూస్తిని, తినుకొంటూ, యాడ, వుండారు ఇత్యాది.

అనర్హం చ ౩౪

యద్గ్రామ్యం తదలక్షణత్వాత్ కావ్యానర్హం చ స్యాత్.

ముగ్ధాదిస్పృశాయ తజ్జః ౩౫

స్పష్టమ్; ముగ్ధా - ముగుద, ముద్ద; అర్ఘః - అగ్గువ, అగ్గము; ఇచ్ఛా-ఇచ్చ ఇత్యాది.

అచ్ఛాః ౩౬

కృత్తద్ధితావ్యయధాతవః అచ్ఛా ఏతే స్యుః - కన్ను. చూపు. వీను, చూచుట, నిలుపు. పిలుపు, రాక, పోక ఇవి కృత్తులు. తద్ధిత :- బత్తెగాడు. గొల్లవాఁడు. గొప్పవి, బిచ్చకత్తె. ఆ బిడ, అమ్మణ్ణి. ఆయన, అదిగో, ఎవ్వడు, అచ్చట; అవ్యయ :- కద, ఓ, మఱి, చాలు; ధాతు :- వచ్చి. చేసి, కని, ఇచ్చి, పోయి, విని ఇత్యాది.

ఇతి సంజ్ఞాప్రకరణమ్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథ సంధిప్రకరణమ్

సంధిః పరరూపమ్ ౧

అస్మిన్ శాస్త్రే పరరూపమేవ సంధిః స్యాత్.

నిత్యముతో ఒచి ౨

ఉదంతస్య ప్రాణే పరే సంధిర్నిత్యం స్యాత్. రాముఁడనఘుఁడు; కృష్ణుఁడితఁడు; లక్ష్మణుఁడుండె; దేవుఁడెవ్వఁడు; విష్ణుఁడొక్కఁడు

శేషాత్స్వే ఒచి విభాషా ౩

తత్సమతద్భవశేషాధికారాత్ స్వే ప్రాణే పరే వికల్పేన సంధిః స్యాత్. యింతిది - యింతియిది; కూరిమిచోటు - కూరిమియిచోటు. వెలఁదిక్కడ - వెలఁదియిక్కడ; మేలిమిట్టులు - మేలిమియిట్టులు; పణతిచ్చె - పణతియిచ్చె; శేషాత్ కిమ్? హరియిచ్చె, శూలియిచ్చుట; జోగి యిక్కడ; స్వే ఒచీతి కిమ్? వెలఁదియెవ్వతె, పణఁతియేమనె, యింతి యరిగె ఇత్యాది.

క్వచిచ్చాన్యస్మిన్ ౪

అన్యాచి పరే పైకృతకార్యస్య క్వచిత్ స్థలే వా స్యాత్; మేపైన వాఁడు; గ్లౌలయు, పిండెత ఇత్యాది.

తద్ధితతిఙవ్యయేతో నిత్యమ్ ౫

తద్ధితతిఙవ్యయానామికారస్య ప్రాణే పరే సంధిర్నిత్యం స్యాత్; తద్ధిత :- కల్లరితండు, బాపనదెవ్వతె; అమ్మణ్ణొక్కతె, అంతేనేమి, అయ్యదెక్కడ, తిఙ్ :- వచ్చిరెండు, వచ్చితిరెక్కడికి; నీవు వచ్చితి

2)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వందు, వచ్చితిమందురు; అవ్యయ - మఘేమి. ఏమంటిమి, మంచి దిక్కడ, మిక్కిలయ్యె ఇత్యాది.

వాఽకః ౭

అతత్సతజ్జస్యాస్త్రీపశువాచకస్య కేవలవికృతిసంభవస్యాకారస్య అచి పరే సంధిర్వా స్యాత్; వింతయ్యె - వింతయయ్యె; కోకిక్కడ - కోక యిక్కడ; ఊరకుండె - ఊరకయుండె; తులువెచ్చట- తులువయెచ్చట; ఆయనొక్కడు - ఆయనయొక్కడు; అంతౌర - అంతయౌర; అతత్స పదం కిమ్? వనితయచ్చోట; రమయిక్కడ; తాతయుండె; హంసయేది; దర్భయౌసరే; అతజ్జపదం కిమ్? ముగుదయెవ్వతె; కతయెంత; అస్త్రీపశుప పదం కిమ్? దున్నయెచ్చట; పిట్టయిచ్చట; చిలుకయక్కడ; చిలువ యొప్పె: కేవలవికృతిసంభవపదం కిమ్? వెనయయ్యె, మజ్జియనె, హాణయిచ్చె.

నైకాచః ౮

ఏకాచోఽచి పరే సంధిర్న స్యాత్. ప్రీయిది; శ్రీయెక్కడ; ధీయితవికి,

ఏచోఽచి ౯

ఏచామచి పరే సంధిర్న స్యాత్. కన్నెయరిగె, నీకోయనె, అతదై యొప్పె, గ్లౌయుదయించె.

సంబుద్ధిప్లుతాభ్యాం చ ౧౦

ఆభ్యామచి పరే న సంధిః స్యాత్. కృష్ణ యేమి; హరీ! యిందు రమ్మా; గురువా! యిచ్చోటనుండు; హరీ! యెందువచ్చితివి; విష్ణూ! యిచ్చట నుండుము; కన్నె! యాటలాడుము ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దేశ్యే ౧౦

దీర్ఘాక్షరాదచి పరే సంధిర్న స్యాత్; నేజా యెవ్వరిది; నవలా యిచ్చోటు; లకోరీ యొక్కటి.

నిత్యం పరిమితౌ సర్వేషామ్ ౧౧

పరిమాణార్థకయోర్ద్వాదౌ పరే సర్వేషామదిదుదెదంతానాం నామ్నాం సంధిర్నిత్యం స్యాత్; చారెడు; పడెడు, తూమెడు, గురిగింజంత, కంచంత కాపురము, దుడ్డంత, మిద్దెంత ఇత్యాది.

అంబాద్యచి చ ౧౨

అంబాదీనాం నామ్నామచి పరే పూర్వవత్ స్యాత్; అంబాకాంతామ్మా ప్రాయ్యాన్నాదయః అంబాదయః; సుబ్బమ్మ ఇత్యాది.

లుక్సంశ్లేషౌ నాచి ద్రుతస్య ౧౩

ద్రుతస్యాచి పరే లోపసంశ్లేషౌ న స్తః; రామునాశ్రయింతు, కృష్ణునర్చింతు, వచ్చెనొక్కఁడు,

విభాషా సంకీర్ణాత్ ౧౪

సంకీర్ణాదచి పరే సంధిర్వా స్యాత్; నన్ను నేలుము- నన్నేలుము; నాచేతయ్యె - నాచేతనయ్యె; నీకొలికిచ్చితి - నీకొలకువిచ్చితి; నీవలనేమి - నీవలననేమి; నీకిచ్చెద - నీకునిచ్చెద; నీయందేమి - నీయందునేమి; వాఁడనంగేమి - వాఁడనంగనేమి; వచ్చితిక్కడకు - వచ్చితినిక్కడకు; చేయుచున్నాడు; చేయుచునున్నాడు. వినకేమి - వినకనేమి.

న క్త్వః ౧౫

ఋదంతస్యాకారస్యాచి పరే న సంధిః స్యాత్; ధాతయెక్కడ; విధాతయెక్కడ; సవితయెచ్చట.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ర్లోరుతః ప్రాయో లుగ్ఘలి ౧౬

నామాంతరేఫలకారయోరుకారస్య ప్రాయో లుక్ స్యాద్ధలి పరే; వేర్మొలిచె, గోర్విరిగె, రోల్వట్టిది; మేల్వాటిల్లె.

నళ్ళ ౧౭

పూర్వవత్ స్యాత్. మున్నలికె, కన్గిసె 'ఏకపదే ఙళశ్చేయ్' సూత్రపర్యంతమధికారోఽయమ్.

ఇణష్టోర్వా హలి ౧౮

టవర్గస్య మధ్యస్య ఇణో (వా) లుక్ స్యాద్ధల్యేకపదే; మెటికె - మెట్కె; పుటికె - పుట్కె; కాటిక - కాట్క; అటుకులు - అట్కులు; విడిసి - విడ్సి; బూడిదె - బూడ్దె; గొడుగు - గొడ్గు; పిడుగు - పిడ్గు; ఏకపద ఇతి కిమ్? ఉదుట్లుబ్బలు, అగుడ్సెసె ఇతి న. హలి కిమ్? వాడుది, అంటుది ఇత్యాది.

ఉక్తానాం చ ౧౯

పూర్వోక్తానాం మధ్యానాం లకారరేఫనకారాణాం ఇణో లుక్ స్యాద్ధల్యేకపదే; కలికి - కల్కి; ములికి - ముల్కి; చిలుక - చిల్క; తలపు - తల్పు; కోరికె - కోర్కె; కూరిమి - కూర్మి; వేరువ - వేర్వ; ఉనికి - ఉన్కి; పూనికి - పూన్కి; చినుకు - చిన్కు; మినుకు - మిన్కు ఇత్యాది.

చః సే పరుషహలః ౨౦

పరుషహలః సవర్ణే పరే తయోః పూర్వపరహలోః చకార ఏకాదేశః స్యాత్. శేషాదేశయోశ్చేతి ద్విత్వమ్; అప్సరాః - అచ్చర; మత్సరః - మచ్చరము; ఉత్సాహః - ఉచ్చాహము; ద్రప్సమ్ - ద్రచ్చము; లిప్సా - లిప్స; మత్సః - మచ్చము; మత్స్యః - మచ్చ ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

షే కో వా ౨౧

కకారహలః షకారే పరే చకార ఏకాదేశో వా స్యాదేకపదే: భైక్షమ్ - బిచ్చము; దక్షిణ - దచ్చన; లాక్ష - లాచ్చ: లక్షణమ్ - లచ్చనము; వేతి కిమ్? చిక్కము; దక్కిన - దక్కినము; లక్క - లక్కనము ఇత్యాది.

న నహలః సరళః ౨౨

ఏకపదే నకారహలః పరస్య పరుషవర్ణస్య సరళవర్ణో న స్యాత్; అనుకు - అన్క; అనుచు - అన్చు; అనిటి - అన్టి; మనుతు - మన్తు; మునుపు - మున్పు ఇత్యాది.

జళళ్ఛయ్ ౨౩

సరళవర్ణస్య పరుషాక్షరం స్యాదేకపదే పరుషే పరే; వేడుక - వేడ్క; వడుచు - పఢ్చు; విడుతు - విడ్తు; గాడుపు - గాడ్పు; తడుపు - తడ్పు.

పూర్వరూపమదౌ ౨౪

అదౌ పరే పూర్వరూపం స్యాత్; బావనది, మునలిది, అంటుది, కన్నెది ఇత్యాది.

మోర్లుగ్వా పత్యర్థే ౨౫

పత్క్రియార్థకే పదే పరే నామధాతోర్ముమవర్ణకస్య వా లోపః స్యాత్; భయముపడి - భయపడి

సిద్ధః సోమచంద్రస్య ౨౬

తస్య ముమవర్ణకస్యాదేశః పూర్ణబిందుః స్యాత్ పదౌ పరే సోమ చంద్రస్య మతే; భయంపడి, పదంపడి.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆమ్రేడితపరస్య చ ౨౭

ముపర్ణకస్య వికల్పేన లోపబిందూ స్తః; కటకటముపడి-కటకట పడి (కటకటంపడి)

పరస్యాదేశ్చ ౨౮

ఆమ్రేడితే పరస్యాదివర్ణస్యాదేః పరవర్ణస్య చ వా లోపః స్యాత్. కట

ద్విరాదేః పరస్య ౨౯

ఆమ్రేడితాలుప్తసంతాపార్థకపదస్యాద్యక్షరాత్ పరవర్ణద్విత్వం వా స్యాత్.

అటః కశ్చ ౩౦

అటః పరస్య సంతాపార్థకపదస్య కకారస్య చ వా ద్విత్వం స్యాత్.

అగోరద్వాఽనామ్రేడితే ౩౧

అనామ్రేడితే సంతాపార్థకపదస్య లఘ్వక్షరస్య వికల్పేనాడాగమః స్యాత్. టిత్వాదాద్యవయవః. అకట; 'అటః కశ్చే'తి సూత్రేణ ద్విత్వే ప్రాప్తే అక్కట; అనామ్రేడితే కిమ్? కటకట; అగోః కిమ్? కట్ట.

దీర్ఘోధాత్వంతరస్య ౩౨

ధాతోరంతరం యస్య నేతి సమాసః. అంతరం తాదర్థ్యం. అధాత్వంతరస్య సంతాపార్థకపదస్య వా దీర్ఘః స్యాత్. అలోఽంత్యస్యేతి అంత్యస్యైవ. కటకటా - కటా, కట్టా; అకటా - అక్కటా; అధాత్వంత రస్య కిమ్? కటకటపడె, నేహ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

టస్య వా లుక్ ౩౩

సంతాపార్థకపదస్య లుప్తశేషస్యాట్వరస్య చ టస్య వా లుక్ స్యాత్.

క ఓదంతస్య ౩౪

సంతాపార్థకపదస్య లుప్తశేషస్యాట్వరస్య చ కవర్ణస్యాంత్యస్య ఓత్ స్యాత్. కో, అకో; అటః కశ్చేత్యనేన ద్విత్వమ్; అక్కో

ఓద్రోటశ్చ ౩౫

లుప్తశేషస్య సంతాపార్థకస్య కవర్ణస్య పూర్వాదాగమస్య హ్రస్వ ఓదాదేశో వికల్పేన స్యాత్. చశబ్దో వికల్పార్థః. ఆదేశః స్థానివత్ స్యాత్. ఒకో, ఒక్కో.

వస్య తాలవ్యస్య చ ౩౬

తాలవ్యాచ్సహితస్య దేశ్యనామాదివకారస్య చ వా లోపః స్యాత్. విత్తులు - ఇత్తులు; విడెము - ఇడెము; వేటు - ఏటు; వెట్టి - ఎట్టి.

అనుకృతేశ్చ ౩౭

అహమాద్యనుకరణస్య ద్విత్వం వా స్యాత్. దాసోఽహమని - దాసోఽహమ్మని; ధన్యశ్త్వమని - ధన్యశ్త్వమ్మని; కతః కిమనుచు; కతః కిమ్మనుచు ఇత్యాది.

లుగ్విసర్గస్య ౩౮

నమఃప్రభృతీనాం విసర్గస్య లోపః స్యాత్. నమోనమ యనుచు మ్రొక్కె; పురస్సర యనిరి.

నో హలి వా ౩౯

పదాంతస్య నస్య వా లుక్ స్యాద్ధలి పరే. వచ్చెన్ గణపతి - వచ్చెగణపతి; ఇచ్చెన్ జగన్నాథుడు - ఇచ్చె జగన్నాథుడు; మెచ్చెన్ రాముడు - మెచ్చెరాముడు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సంశ్లేషో రావణస్య ४०

లోపాభావపక్షే తస్య నకారస్య పరప్రాణినా సహ సంశ్లేషః స్యాద్రావణస్య మతే కృష్ణున్దేవునిగానెంతున్, రామున్పలరిపు సేవ్యున్, దేవున్భూషింతున్.

న పరుషే పుష్పదంతస్య ४१

పరుషాక్షరే పదాంతస్య నస్య న లుక్ స్యాత్ పుష్పదంతస్య మతే. వచ్చెశశలాక్షుఁడు, చూచెచంద్రుఁడు; తెచ్చెశంకాయుధుఁడు, తలంచె తామరసాక్షి, ఇచ్చెపరమాత్ముఁడు ఇతి తు న. కించ సూత్రే హలీత్యుక్తత్వాద్ద్రుతస్య పరుషాక్షరే పరే లోపే ప్రాప్తే సతి 'పరనిత్యాంతరంగాపవాదానాముత్తరోత్తరం బలీయ' ఇతి న్యాయేన పుష్పదంతసూత్రస్య ప్రబలత్వాత్తస్మిన్ పరే నకారస్య న లుక్ స్యాదితి బోద్ధవ్యః.

బిందుః సోమచంద్రస్య ४२

పదాంతస్య ద్రుతస్య పూర్ణబిందుః స్యాద్ధలి పరే సోమచంద్రస్య మతే-రామున్ జానకీపతిన్; కృష్ణున్ దయానిధిన్; నృపతిన్ మూర్ధన్యున్; హరిన్ లోకేశ్వరున్; విష్ణున్ పరమున్; విన్నున్ భూషింతున్; హలి కిమ్? రామునాశ్రయింతున్-నేహ.

జశ్త్వం పరుషస్య ४३

పదాంతాద్ద్రుతాత్పరస్య పరుషస్య జశ్త్వం స్యాత్. కృష్ణున్ గంజాక్షున్, రామునుంజంద్రవదనున్; భార్గవ్యున్ డంకాయుధున్, దేవున్ దలంతున్; హరింబూజింతున్.

సిద్ధాచ్చ ४४

ద్రుతప్రకృతినకారసంబంధినః సిద్ధబిందోః పరస్య పరుషస్య

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జ_త్త్వం స్యాత్. రాముంగరుణానిధిన్, కొలుతుంజంద్రమౌళిన్; భాస్కరుండంకాయుధున్, హరిందలంతున్, పొగడుదున్బుణ్యశ్లోకుని ఇత్యాది.

సే నేర్వా లుక్ ౪౫

సమాసే మహతః ప్రకృతినిర్ణకస్య వా లుక్ స్యాత్. రాముని కోడలు- రాముకోడలు, శంకరునిరాణి - శంకరురాణి; కృష్ణునిచెల్లెలు - కృష్ణుచెల్లెలు; మహతః ప్రకృతినివర్ణకస్యేతి కిమ్? రంగనికోడలు - రంగకోడలు ఇతి న. కించ రామాయణే 'ఏ జనకాత్మజన్ దశరథేశ్వరు కోడల రాముభార్య జూడ్డో జనులార'—ఇతి.

నుమచ్యుతః షష్ఠ్యాః ౪౬

సమాసే షష్ఠ్యర్థకపదస్యోకారస్య అచి పరే నుమాగమః స్యాత్; పామునెమ్ములు, రాజునాజ్ఞ, చెరుకునడవి ఇత్యాది.

వా హలి కర్మధారయే ౪౭

కర్మధారయసమాసే వికల్పేన నుమాగమః స్యాదుదంతస్య హలి పరే. చిగురుకైదువు - చిగురుంగైదువు: చెరుకువింటిదొర - చెరుకున్ వింటిదొర; ఊరుకాయలు - ఊరుంగాయలు.

టుగచి ౪౮

ఉదంతస్యాచి పరే కర్మధారయసమాసే టుగాగమః స్యాత్. మెఱుఁగుటందెలు, కఱకుటమ్ములు, పట్టుపుటేనుఁగు, నిగ్గుటద్దము, చివురుటాకులు; లోకే పట్టపేనుగ, చిగురాకులు, గోరంచు ఇత్యాది ప్రయోగా అలక్షణత్వాద్గ్రామ్యా ఏవ. అపిచ శిష్టప్రయోగబాహుళ్యాన్నిర్భయేన ప్రయో_క్తవ్యా ఏవ.

వః పబయోరాదేః ౪౯

ప్రథమావిభ_క్తేః పరయోర్ద్రేశ్యానామాదిపబయోర్వః స్యాత్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

రాముఁడుపల్కె-రాముఁడువల్కె; కృష్ణుఁడుబల్లిదుఁడు - కృష్ణుఁడువల్లిదుఁడు; హరిపుట్టె - హరివుట్టె ఇత్యాది. దేశ్యనామాదిపబయోః కిమ్? కృష్ణుఁడు బలవంతుఁడు. నేహ వకారః.

సశ్చజయోః ౩౦

ప్రథమావిభక్తేః పరయోర్దేశ్యనామాదిచజయోః సః స్యాత్ - రాముడు సెప్పె; శివుడు సింక ధరించె; దేశ్యనామాదిచజయోః కిమ్? హరుఁడు చంద్రధరుఁడు; హరి జగత్పతి; నేహ సకారః.

పరే చ ౩౧

అన్యేషాం దేశ్యనామాదిపరుషాణాం ప్రథమావిభక్తేః పరతః పరే సరళాః స్యుః. కృష్ణుఁడుగనుగొనె: తండ్రిగాచె; తమ్ముడు డెక్కియము దాల్చె, అన్నదాడోటు; తల్లి డప్పుగాచె; హరిదన్నె శకటము ఇత్యాది.

నాఽఽత్మాస్మదోః ౩౨

ఆత్మనస్మచ్ఛబ్దయోః ప్రథమావిభక్త్యా పరతో దేశ్యనామాది పరుషాణాం సరళాదేశా న స్యుః; తా కొనె; నే కంటి; తా చదివె; నే చెప్పితి; తా టెక్కెమెత్తె; తా తలచె, నే తెలిసితి, తా పోయె, నే పిలచితి, తా కన్నియనిచ్చె; నే బంటును ఇత్యాది.

వికృతేస్తత్పరుషాణాం చ ౩౩

వికృతిప్రథమావిభక్తేః పరతస్తత్సపరుషాణాం ఆదేశసరళా న స్యుః. సూత్రే చకారగ్రహణం బజయోరపి వశ్వసత్వనిషేధార్థమితి జ్ఞాతవ్యమ్; రాముఁడు కరుణానిధి; కృష్ణుఁడు చంద్రధరుఁడు. (కృష్ణుఁడు చక్రధరుఁడు), హరి టంకధారి, భామ తరుణాంగి, మా తల్లి పుణ్యవతి, మా తండ్రి బలశాలి, నీవు జనకుఁడవు; తత్సపదం కిమ్? తండ్రి గను గొనె, వేల్పుదొర సన్నయిచ్చె; నీవు పిలుపుగాంచితివి ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ద్వంద్వే నిత్యమ్. ౫౪

ద్వంద్వసమాసే పదాత్పరలో గసడదవా నిత్యం స్యుః. కూడు గూరలు, కాలు సేతులు, టంకదాటోటులు, అన్నదమ్ములు, రాయబండ్లు ఇత్యాది.

చుచోరాదేర్వా లుక్ ౫౫

నాంతధాతోః పరస్య వర్తమానార్థకచువర్ణకస్య ఉకారస్య వా లోపః స్యాదేకపదే; అనుచు - అంచు; వినుచు - వించు.

బిందుశ్చ పుష్పదంతస్య చుప్రత్యయస్య ౫౬

(శత్రర్థక) చువర్ణకే పరే నాంతధాతోర్ద్రుతస్యాదేశః పూర్ణబిందుః స్యాత్ ఏకపదే పుష్పదంతస్య మతే; అంచు; వించు

చుచోరచి చ ౫౭

శత్రర్థకచువర్ణకస్య అచి పరే సంధిర్వా స్యాత్; చూచుచిట్లనియె - చూచుచునిట్లనియె; ముంచుచప్పుడు - ముంచుచునప్పుడు ఇత్యాది.

ఇతస్తదాదేశ్చ ౫౮

తదాదిగణస్యైకారస్య అచి పరే సంధిర్వా స్యాత్. అదేమి - అదియేమి; ఇదెప్పుడు - ఇదియెప్పుడు; ఎదుండె - ఎదియుండె; అదొక్కటి- అదియొక్కటి

కిమాదేః ప్రాయః ౫౯

కిమాదిగణస్యేకారస్య సంధిః ప్రాయః స్యాత్. ఏమనతఁడు, ఏమంటినతని, మతేమి

న శోః ౬౦

తద్ధర్మార్థకచువర్ణకస్య సంధిర్న స్యాదచి పరే; కరుణించునంబ, సేవించునచ్యుతుని, చేయునీశ్వరుఁడు, పలుకునింతి ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ద్వినుల్వోరాదేర్వా లుక్ ౬౧

పదాంతయోర్ద్విత్వయుక్తనులు వర్ణయోరాద్యద్విత్వ వర్ణయోర్వా లుక్ స్యాత్. కన్ను - కను; మిన్ను-మిను; ఇల్లు- ఇలు; విల్లు-విలు.

ఇచ్ప సి విభక్త్యంతస్య ౬౨

చేత, తోడ, వలన, లోపలాది విభక్తీనామంత్యాకారస్య వికల్పేనే కారః స్యాత్సమాసే; నీచేతిపూవులు - నీచేతపూవులు, నీతోడిచెలిమి - నీతోడచెలిమి; నీవలనికరుణ - నీవలనకరుణ; నీలోపలిదేవుఁడు - నీ లోపలదేవుఁడు; నీచేతనుండెడి పూవులు, నీతోడచేసినచెలిమి; నీవలన బుట్టినకరుణ, నీలోపలనుండే దేవుఁడు ఇతి మధ్యమపదలోపసమాసః ఇత్యాది.

మోః పుం,పూ ౬౩

ప్రథమావిభక్తిసంబంధినో ముపర్ణకస్య పుంప్వాదేశౌ స్తః కర్మ ధారయసమాసే; కాంచనపుటందియలు - కాంచనంపుటందియలు; సరసపు పలుకులు - సరసంపుపలుకులు; నిద్దపుచెక్కిళ్లు - నిద్దంపుచెక్కిళ్లు

జేరలి చ ౬౪

సమాసవిభక్తేరుకారాత్పరతః కర్మధారయసమాసార్థకః అలాగమః స్యాత్ - నీయందలిభక్తి, నాయందలికరుణ; ఉకారాత్పరతః కిమ్?

సప్తమ్యా వా లుగమహతి ౬౫

అమహత్యందులోర్లుక్ స్యాత్ - వనము చిలుక, నీరుకొంగ, కొలనురాయంచ; వనము చిలుక ఇత్యత్ర వనమందుండెడి చిలుక ఇత్యర్థః; నీరుకొంగ ఇత్యత్ర నీరునందుండెడి కొంగ ఇత్యర్థః; కొలను రాయంచ ఇత్యత్ర కొలనునందుండెడి రాయంచ ఇత్యర్థః-నీ యందలి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

భక్తి ఇత్యర్థః; నాయందలి కరుణ ఇత్యత్ర నాయందునుండెడి కరుణ ఇత్యాది. అనుహాతి కిమ్? రామునియందు పుట్టె, హరియందు పెరిగె.

సర్వం ప్రకృతేః పరం స్యాత్ ౬౬

ప్రత్యయవిభక్త్యాదికం సర్వం ప్రకృతేః పరం స్యాత్; రాముఁడు, కృష్ణుని, హరునిచేత, రామునికొఱకు, వనమువల్ల, ధాతకు, భామయందు, లక్ష్మీకరుణ ఇత్యాది. ప్రకృతేః కిమ్? గోవిందకొఱకు, వనచేత ఇతి న.

ఔపవిభక్తికాష్టిన్టిజాదయః ౬౭

అస్మిన్ ప్రకృతిశాస్త్రే టిన్ (టిన్) టిజాదయో వర్ణా ఔపవిభక్తికసంజ్ఞాః స్యుః. డులుప్రకృతేర్గ్నామ్నాం ఇదుదంతానాం రలనడాదీనాం ఏకవచనే అమాదివిభక్తిషు పరాసు స్యుః. జిత్వాదాద్యనుస్వారంః. టి.౦టి:- గోరు, నీరు, నోరు, ఏఱు, కదురు, కుదురు, నుదురు, ఎదురు, విసురు; చూలు, బైలు, రోలు, నాగేలు, తాఁబేలు, కుందేలు, కౌఁగిలి, ముంగిలి, ఎంగిలి, పంఁదిలి, పందిలి, సొనలు, పొగులు, మొదలు; కాడు, కూడు, కోడెదు, జాడు, జోడు, గూడు, త్రాడు, నాడు, నేడు, వీడు, బీడ్వోడు, పుండు.

పుండ్వాదీనాం వా టిన్ ౬౮

ఏషాం టిన్ స్యాత్. గోటిని, నీటియందు, నూటికి, నోటివల్ల, కుదుటికి, కుదుటిలోన, నుదుటిమీద, ఎదటివాడు, ఏటి నీళ్లు, ఎసటి నీళ్లు, చూటిపసరము, బయటికి, రోటిమీద, నాగేటిచాలు, తాంబేటి పెంకు, కుందేటిపిల్ల, కౌగిటిలోన, ముంగిటిపడ్లు, ఎంగిలిమెతుకు, సందిటి తా(య)ెతు, పండిటి పంజ, నొసటిబొట్టు, పగటిచుక్క, మొదటి మాటు, కాటుబూచి, కూటిమెదుకు, కోటినులుక, ఏటిమీద, బోటికేమి,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జాటివెల, గూటిచిలుక, తాటిమీద, నాటిదొర, నీటిరాజు, పీటకోన, బీటి నేల, ఓటిచెఋవు; పంటి, పుంటితోలు ఇత్యాదీనాం ంటిః స్యాత్.

కను, చను, మను, మిను, తొలు, పలు, విలు, ములు, ఇలు - జున్న్వాదీనాం టిజ్ ౬౫

ఏషాం టిజ్వా స్యాత్. కంటిరెప్ప, చంటిపాలు, మంటిమీద, మింటి తెగనె; మింటిచంద్రుఁడు, తొంటిచెలిమి, పంటికప్పు, వింటికొప్పు, ముంటి మొన, ఇంటిమీఁద; జుంటితేనె ఇత్యాదీనాం టిజ్ వా స్యాత్. వేతి కిమ్? గోరుమొన-గోటిమొన; నీరుపడి - నీటివడి; నూరుమీద - నూటిమీద; నోరుచవి - నోటిచవి; నుదురుచుక్క - నుదుటిచుక్క ఇత్యాది. కన్ను రెప్ప - కంటిరెప్ప; చన్నుపాలు - చంటిపాలు; మన్నుమీద - మంటి మీద; మిన్నుదాక - మింటిదాక ఇత్యాది.

రోకల్యాకలిగొడ్డలిగుద్దలికొడవలివవిలిబాణల్యాదీనాం వా టిన్ టిజౌ ౬౬

(రోకలి) ఇత్యాదీనాం టిన్టిజౌ వా స్తః; రోకలివి - రోకంటివి; ఆకలిచేత - ఆకంటిచేత; గొడ్డలికొలకు - గొడ్డంటికొలకు; గుద్దలివల్ల - గుద్దంటివల్ల; కొడవలికి - కొడవంటికి: విడవలియందు-విడవటియందు; విడవంటియందు; బాణలిచిప్ప - బాణటిచిప్ప - బాణంటిచిప్ప ఇత్యాదీనాం త్రివిధం రూపమ్.

కాలమానయోశ్చ ౬౭

కాలవాచిమానవాచినాం శబ్దానాం టిన్టిజాదయః స్యుః; రాత్రి, తొల్లి, ఎల్లి, దోసిలి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పిడికిళ్యాదీనాం టిన్టిజౌ ౭౨

స్పష్టమ్ రాత్రిటివెన్నెల - రాత్రింటివెన్నెల; తెల్లటిదొర - తెల్లంటిదొర; ఎల్లిటికి - ఎల్లింటికి; దోసిటినీళ్లు - దోసింటినీళ్లు; పిడికిటిముత్యాలు - పిడికింటిముత్యాలు ఇత్యాది.

వెనుకముందోర్వా ౭౩

తయోరవ్యయనామ్నోః టిన్టిజౌ వా స్తః వెనుకటికి - వెనుకంటికి; (ముందుటికి) - ముందుంటికి; ముందరశబ్దస్య సర్వనామత్వాదిత్వమ్. ముందరికి

అప్పుడిప్పుడెప్పుడాదీనామంటిజ టిజౌ ౭౪

ఏషామవ్యయనామ్నామంటిజ టిజావాదేశౌ స్తః అప్పటికి-అప్పంటికి; ఇప్పటిరాజు - ఇప్పంటిరాజు; ఇప్పటిరీతి - ఇప్పంటిరీతి.

ఒకట్యాదేరిటిగింటికౌ వా ౭౫

(ఒకటి)ఇత్యాదీనాం పదానామంత్యస్య ఇటిగింటికౌ వాగమౌ స్తః. ఒకటిటికి - ఒకటింటికి; రెండిటికి - రెండింటికి; మూడిటికి - మూడింటికి; నాలుగిటికి - నాలుగింటికి; అయిదిటికి - అయిదింటికి; ఆరిటికి - ఆరింటికి; ఏడిటికి - ఏడింటికి; ఎనిమిదిటికి - ఎనిమిదింటికి: తొమ్మిదిటికి - తొమ్మిదింటికి; పదిటికి - పదింటికి; నూరిటికి - నూరింటికి; వేయిటికి - వేయింటికి ఇత్యాది.

ఏక-ద్వి-త్ర్యందు-వే-శతానామంత్యస్య ౭౬

ఏషాం శబ్దానామంత్యాక్షరస్య టిటిజావాదేశౌ స్తః; ఒక్కటికి - ఒక్కంటికి; రెంటికి, మూటికి; ఐంటికి, వేయింటికి, వేయిటికి; నూటికి ఇత్యాది.

నిన్న-మొన్న-రేపు-మాపు-మును-పంత సేపు ఆదిభ్యష్టిగంటిగౌ ౭౭

ఏభ్యోఽవ్యయనామభ్యః పరతో టిగంటికౌ ప్రత్యయౌ స్తః

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కిత్వాదంత్యావయవౌ. విన్నటికి - విన్నంటికి; మొన్నటికి - మొన్నంటికి; రేపటికి - రేపంటికి; మాపటికి - మాపంటికి; మునుపటికి - మునుపంటికి; అంతటికి - అంతంటికి; (అంత సేపటికి) అంత సేసంటికి ఇత్యాది.

హ్రస్వాట్టిన్టిజౌ ౭౮

హ్రస్వాక్షరాత్పరతష్టిన్టిజాదేశౌ స్తః: ఎనిమిదిటికి - ఎనిమిదింటికి.

దేష్టిన్ ౭౯

దీర్ఘాక్షరాత్పరతష్టిన్పర్ణకః స్యాత్ - మూటికి, నూటికి ఇత్యాది.

యోపధాత్తిః ౮౦

దేశ్యాక్షరనామ్నః పరస్య యిప్రత్యయస్య ద్వితీయాదివిభక్తిషు పరాసు ఉపవిభక్తికస్తిరాదేశః స్యాత్; చే, నూ, మూ, దా, వాదయో యోపదశబ్దాః; చేయి, నూయి, మూయి, దాయి, వాయి, పీయి; చేతి చెంబు; నూతిజలము, నేతిబావి, మూతిమీసము, రాతికుక్క, వాతికడ్డి; పీతికంపు ఇత్యాది. ఏకాక్షరనామ్నః కిమ్ ? కబాయి, కబాయిని, రూపాయి చేత, డగళాయికొలుకు, లడాయివల్ల, గంజాయికి, సారాయియందు ఇత్యాది. మిన్నేరు, గోరంచు ఇత్యాది ప్రయోగాశ్చిగురాకువత్.

లుగ్వా వాక్యాంతద్రుతస్య ౮౧

వాక్యాంతపదద్రుతస్య వికల్పేన లుక్ స్యాత్; ఆలరె నెత్తావి జయ నగరాగ్రసీమ ఇత్యాది.

ఇతి సంధిపరిచ్ఛేదః సమాప్తః

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథ శబ్దపరిచ్ఛేదః

(అజంతాః)

డుజ్ఞున్వస్త్వేత కొంఅకు వల్ల క్వందుప్ సుపః ౧

సుప ఏతే స్యుర్మహదమహతోః.

ద్వే బహు ౨

అస్మిన్ వికృతిశాస్త్రే ద్వివచనస్య బహువచనం స్యాత్. రాముడు, రాములు.

డుమువులవః ప్రథమాయాః ౩

ప్రథమావిభక్తేః డు,ము,వు,లు ఏతే స్యుః.

రాముడు, వనము, గురువు; రాములు, వనములు, గురువులు ఇత్యాది.

కూర్చిలనునయో ద్వితీయాయాః ౪

ద్వితీయావిభక్తేః కూర్చి, ల, ను, ని - ఏతే స్యుః. రాముని కూర్చి, రాముల, భామల, గోవులను, రాముని, కృష్ణుని ఇత్యాది.

చేత, మై తృతీయాయాః ౫

తృతీయావిభక్తేశ్చేత, మై ద్వావేతౌ స్తః. కీర్తిచేత వెలసె, గుణముమై యొప్పె; 'మై' పదస్య సోమయాజిభారతే

"సింగంబాకటితో గుహాంతరమునన్ జేడ్పాటుమైనుండి మా
తంగస్ఫూర్జితయూథదర్శనసముద్యత్క్రోధమై వచ్చు"

అరు,తోడ,పొంటె సహార్థే టాసః ౬

తృతీయావిభక్తేస్సహార్థే అరు, తోడ, పొంటె స్యుః.రాముని యరు వచ్చె, సీతతోడఁజనె రాముడు. రామునిపొంటె నేగె ఇత్యాది.

3)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఉత్పాత్వారుతోడయోః ౭

అరుతోడయోః వికల్పేన 'ఉత' ప్రత్యయః స్యాత్ సహార్థే: అరుత, తోడుత, తనయురుత వచ్చె; దానితోడుత పోయె. అర్వరుతౌ శబ్దౌ కంఠార్థవాచకౌ స్యాతామ్ - అరు కంఠ ఇత్యర్థః.

తయోర్లుక్ ౮

చేత తోడయోస్తయోర్వా లుక్ స్యాత్. చే,తో, సహార్థే తో ఇత్యాది. భీమకవికృతే శతకంఠరామాయణే

"దవసీమన్ విహరింపురాముసరు సీతాదేవి సౌమిత్రులు
ద్దవిడిన్ బోవంగ మింటనుండి దివిషద్వాదంబు వీక్షించి సం
స్తవముల్ సేసె"— ఇత్యాది. బదబాగ్నిభట్టారకకృతే రామచంద్రో దయే

ఇనవంశరాజపుడు సొం
పున విశ్వామిత్రమౌని పొంట (జని) య
జ్జనకుని యింట హంశరా
సనము విఱిచి పెండ్లియాడె జగతీకన్యన్

ఇత్యాది. పునశ్చ అథర్వణభారతే

"వరధౌమ్యాచార్యపుర
స్సరులై స్వాధ్యాయహోమజపతత్పరులై
యరువదివేల స - లు ధ
ర్మరాజు మఖమురుత జని రమ్యాంబునకున్"
ఇత్యాదయో మహాప్రయోగాః.

కై, కొఅకూ చతుర్థ్యాః. ౯

చతుర్థీవిభక్తేః కై, కొఅకూ ఏతౌ స్తః. రామునికై. వనము కొఅకు ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఉంచ్యుండీ, గుండా,వంక,వల్ల, వలనాః పంచమ్యాః ౧౦

పంచమీవిభక్తేః ఉంచి, ఉండి, గుండా, వంక, వల్ల వలన - ఏతే స్యుః.

వాకిటిగుండా పోయె, అమ్మవంక చుట్టము, రామునివల్ల, సీతవలన ఇత్యాది.

నిర్ధారణే కన్న,కంటె ౧౧

అన్యారాద్యర్థవాచకపదే పరే నిర్ధారణార్థే పంచమీవిభక్తేః కన్న, కంటె ద్వౌ స్తః. రామునికన్న వేఱొక రాజు లేడు; అంతకంటె దూరము లేదు ఇత్యాది.

పట్టిశ్చ గుణే హేతౌ ౧౨

గుణే హేతౌ ఙసిసః పట్టిః స్యాత్. భక్తిపట్టి, జ్ఞానముపట్టి ముక్తి.

పారుడిశ్చ ౧౩

దేశ్యే ఙసిసః పారుడిః స్యాత్. లచ్చిపారుడి వచ్చె కలిమి, రామునిపారుడిని వీచె ధర్మము - పారుడి నిలిచె ధర్మము ఇత్యాది - అథ ర్వణకారతే అది(అరణ్య)పర్వణి అజగరనహుషవాక్యమ్.

నేనిదిగో మత్కులోద్భవుఁడైన జముని
పట్టి పారుడి శాపంబు వాసితింక
సొర్గమునకేగెదను మీకు సుఖముఁజెంది
యుండుడనుచు విమానంబునొత్తి చనియె

కి,కూ షష్ఠ్యాః ౧౪

షష్ఠీవిభక్తేః కి,కూ ఏతౌ స్తః.

లో,లోపలౌ నిర్ధారణే ౧౫

నిర్ధారణే షష్ఠీవిభక్తేః ఏతౌ స్తః. రాజులలో రాముడు ఎక్కుడు, చెలులలోపల సీత మేటి.

శేషే యొక్కః ౧౬

షష్ఠీసమాసవిగ్రహవాక్యే శేషషష్ఠ్యాః 'యొక్క' స్యాత్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ప్రయోగానర్హాశ్చ ౧౩

కావ్యేషు యొక్కశబ్దః ప్రయోగానర్హః స్యాత్. రామునియొక్క చరిత్ర ఇత్యత్ర రామునిచరిత్ర; దేవతలయొక్క వీడు ఇత్యత్ర దేవతల వీడు ఇత్యాది.

జిప్యాదిసమే విషయనిమిత్తే ౧౮

సప్తమీవిభక్తౌ విషయనిమిత్తే ప్రథమావిభక్తిసమే స్తః. వెలది విషయము రాముడు విల్లు విఱిచె; గోవుల నిమిత్తమాహరి గోవిందుఁడు కేలనెత్తె గోవర్ధనమున్.

నాందూ చ ౧౯

సప్తమీవిభక్తేః నాందూ స్తః. వనమున, ఊరున; రామునందు, భామయందు ఇత్యాది.

డుమహతః సోర్డుజనితః ౨౦

ఇదంతవ్యతిరిక్తస్య మహతః ప్రథమైకవచనస్య డుజ్ స్యాత్. రాముఁడు, గురుఁడు, సవితృఁడు, అనితః కిమ్? మహతః కిమ్? వనము, తరువులు,

లు జసః ౨౧

మహదమహతాం ప్రథమాబహువచనస్య 'లు' ప్రత్యయః స్యాత్. రాములు, హరులు, వనములు, భామలు, తేరులు ఇత్యాది.

మహతో నిరమః ౨౨

మహత్పదస్య ద్వితీయైకవచనస్య 'ని' ప్రత్యయః స్యాత్. రాముల,హరుల,గురువుల,గురుల,సవితృల,భామల,ఇంతుల ఇత్యాది.

కర్మప్రవచనీయకే కూర్చిః ౨౩

ద్వితీయావిభక్తేః కర్మప్రవచనీయార్థే 'కూర్చిః' స్యాత్. రాముని కూర్చి తపమాచరించె; హరునికూర్చి వచ్చె;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

లుక్ కణ్వస్య ౨౪

ద్వితీయైకవచనస్య ని ప్రత్యయస్య లుక్ స్యాత్ కణ్వస్య మతే. రాముభజించెద, హరిగొలిచెద, గురు నాశ్రయించెద

నోశ్చ సోమచంద్రస్య ౨౫

మహదమహతోర్నువర్ణకస్య లుక్ స్యాత్ సోమచంద్రస్య మతే. రామును-రాము; రాములను - రాముల; రాము చేత, రాము కొఱకు, రామువల్ల, రామునకు, రామునందు. మహతః కిమ్? భామ చేత; అతః కిమ్? హరిచేత.

ఓదామంత్రణే ౨౬

వికృతౌ ఓత్స్యాదామంత్రణే. ఓ రామ, ఓ జానకీ

పూజ్యతుచ్ఛానాం చ యిసిరయః. ౨౭

పూజ్యతుచ్ఛానాం చ సంబుద్ధౌ ఓకారాత్పరతః క్రమేణ యి,సి,రి స్యుః, ఓయి రామచంద్ర, ఓసి కులద్రోహి, ఓరి దుష్టాత్మ ఇత్యాది.

ఆమంత్రణసుజసోర్వాఽగారగౌ ౨౮

అమంత్రణైకవచన బహువచనయోర్వికల్పేన అక్, ఆరక్ ఏతావాగమౌ క్రమేణ స్తః. కిత్త్వాదంత్యావయవౌ. ఓయి రామచంద్రుఁడ, ఓయి కృష్ణుఁడ. ఓ రామచంద్రులార, ఓ సురలార, ఓ మహాత్ములార, సూత్రే 'వా' పదగ్రహణాదమహత్పదస్య నిత్య మితి బోద్ధవ్యమ్. ఓ వనమ, ఓ సముద్రమ, వనములార, భామలార కోడలార ఇత్యాది.

ప్రథమాంతం పుంసి రావణస్య ౨౯

పుంలింగవాచకం ప్రథమాంతం పదం అమంత్రణ వాచకం స్యాద్రావణస్య మతే.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

రాములు, హరి, ఓ ఋషి; పుంసి కిమ్ ? వనము, ఓ వృక్షము ఇతి న. భాస్కరరామాయణే యుద్ధకాండే

"కనియెదరెల్లి రక్కసులు కన్నులపండువు గాఁగ పైపయిన్" (6-373) ఇత్యాది. శతకంఠరామాయణే క్షీరాబ్ధిశయనహరివాక్యమ్

కలఁగకుడీ నభశ్చరులు కంపము జెందకుడెప్డు కిన్నరుల్
దలకకుడిబ్బరుల్ మునులు తత్తరమందకుడేన వచ్చి మీ
యలజడులెల్ల వాపి మిమునందఱిఁగాచెదనంత పట్టు మీ
గలిబిలి మాని యుండుడని కైటభమర్దనుఁడోలిఁ బల్కెనన్

ఇత్యాదయో మహాకవిప్రయోగాః

డుజో లుక్ప ౨౯

ఆమంత్రణే 'డు'వర్ణకస్య లుక్ స్యాద్రావణస్య మతే. ఓ రామ, ఓ రాఘవ ఇత్యాది. మహదమహతో రక్రప్రయోగః

మోహినిరామాయణే సీతావాక్యమ్

దేవగణములార దిక్పాలవరులార
వృక్షజాతులార పక్షులార
కుటిలదానవుండు గొనిపోవుచున్నాడు
కరుణతోడ నన్నుఁ గావరయ్య" - ఇత్యాది

నిష్ఠాదావప్రకృతేః ౩౦

నిత్యప్రకృతిప్రత్యయరహితస్య మహతో నామ్న స్తృతీయాదిషు పరేషు ఏకవచనే 'ని' ప్రత్యయః స్యాత్. కృష్ణునిచేత, శివునికొఱకు, బ్రాహ్మణునివల్ల, క్షత్రియునియందు; అప్రకృతేః కిమ్ ? విష్ణువుని చేత, ధాతనివల్ల, సవితనియందు, రాజునికొఱకు ఇతి న.

లః సర్వత్ర ౩౧

ఆదేశాగమప్రకృతిప్రత్యయరహితానాం తత్సహితానాం

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మహతామమహతాం చ తృతీయాదిషు పరేషు సమానేషు చ బహువచనే ప్రకృతేః 'ల' ప్రత్యయః స్యాత్. బ్రాహ్మణులచేత, గురులచేత, హరులకొఱకు, గురువులచేత, గురులచేత, సవితృలవల్ల, సవితలవలన, భామలకు, కొండలకు, తీగెలయందు, రాజులయందు, తటిత్తులకొఱకు, కురులచేత, తరువులకొఱకు, కుక్కల కొడుకులు, ఆవుల పాలు, బ్రాహ్మణుల యిండ్లు, విప్రుల సొమ్ములు - ఇత్యాది.

కుర్జమః సర్వత్ర 32

మహదమహతాం షష్ఠీవిభక్త్యేకవచన బహువచనయోః 'కు' ప్రత్యయః స్యాత్ సర్వత్రాదంతేదంతోదంతాదిషు రామునకును, రాములకు, హరులకు, గురునకు, గురువునకు, గోవులకు, గోవునకు, కన్నెకు, కన్నెలకు, భామకు, భామలకు, ఇంతులకు, వధువులకు; వధువునకు, ధాతకు, ధాతలకు; విధాతలకు, దర్భకు, దర్భలకు, వనమునకు, వనములకు ఇత్యాది.

నేరదితః కౌ 33

కుప్రత్యయే పరే ని వర్ణ(క)స్యేకారస్య అత్ స్యాన్మహదమహతోః షష్ఠ్యేకవచనే-రామునికి ఇతి స్థితే అనేన సూత్రేణ ఇకారస్య అకారే ప్రాప్తే రామునకు, రా........,విష్ణునకు, వధువునకు, మధువునకు, విధాతృనకు, వనమునకు, గోవునకు; నేః కిమ్ ! ధాతకు, మాతకు; కౌ పరే కిమ్ ? కొండవికి, కించ ఇదంతవ్యతిరిక్తస్య మహతః షష్ఠ్యేకవచన 'కు'వర్ణకే పరే నివర్ణకో నిత్యత్వాన్నేరదితఃకావిత్యనేన సూత్రేణ కుప్రత్యయే పరే ప్రకృతిని వర్ణేకారస్య అకారో నిత్యత్వాద్భావే. ద్రోణపర్వణి.

'అట్లకో యతని కడిమి కుంభజునికి వారింపంగరామి నిక్కంబరయన్' - ఏవమదంతస్య కిప్రత్యయప్రయోగస్య కృతత్వాదశాస్త్రీయప్రయోగో గ్రామ్య ఇత్యనేన అధర్వణవచనేన సోమయాజిప్రయోగస్త్వసాధురేవేతి జ్ఞాత్వా మయా వేంగినాటీయేన మండకుల కలశజలధి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సుధాకరేణ శ్రీమదష్టభాషాసరస్వతినా సహస్రావధానినా సరసకవిశేఖరేణ కవిరాజ కంఠీరవేణ, ఆంధ్రభాషాకవితాపితామహాశిరోమణి శ్రీనకులీవాగీశ్వరవరప్రసాదలబ్ధ సర్వంకషసరస సాహిత్యసకలానవద్య విద్యాపాండిత్యధారేయేణ లక్ష్మీనృసింహవిద్వత్కవీంద్రేణ తిక్కనసోమయాజి ప్రయోగః స్పష్టీకృతోఽధునా. "అల్లకో యతని కడిమి కుంభజునికి, వారిఁపంగరామి నిక్కంబరయన్" - ఇత్యేవం లోకే ప్రసిద్ధశ్చ.

ప్రకృతేః పుమహదితోఽర్జసః కిః 34

పుమర్థవాచ్యమహత్పదస్య చ ఇదంతస్య చ తయోః షష్ఠ్యేకవచనస్య 'కి'వర్ణః స్యాత్. 'నిష్టాదావప్రకృతే' రిత్యనేన నిప్రత్యయః మహదర్థవాచ్యత్వాత్. రంగనికి, పాపనికి; పుమహతః కిమ్? రామునకు వనమునకు, జసః కిమ్? కొండలకు, తిప్పలకు, రంగలకు ఇత్యాది.

తద్ధితసర్వనామ్నోశ్చ 35

తద్ధితాంతసర్వనామ్నోశ్చ షష్ఠ్యేకవచనస్య కివర్ణః స్యాత్. తద్ధితః- దానికి, దీనికి; ఎవ్వనికి, ఎవ్వనిది; సర్వనామ :- ఒక్కనికి, యల్లనికి, రామునకు, వనమునకు, విష్ణువునకు, రాజునకు, ఇంద్రజిత్తునకు. సుశర్మనకు, తటిత్తునకు; కుప్రత్యయే కిమ్? హరికి, శూలికి; ఉతః కిమ్? విధాతకు, ధాతకు; భామకు, కుశకు, దర్పకు ఇత్యాదినిప్రత్యయాభావే ఉదారత్వాత్ రామునందు, వనమునందు, విష్ణునందు; విష్ణువునందు, తరునందు, తరువునందు, రాజునందు, సుశర్మనందు, ఇంద్రజిత్తునందు, తటిత్తునందు ఇత్యాది. నిప్రత్యయే పరే రాజునియందు, విష్ణునియందు, విధాతృనియందు, సుశర్మనియందు, ఇంద్రజిత్తునియందు ఇత్యాది, అగంతానాముత్వనిప్రత్యయయోరభావపక్షే 'యః ప్రాణ స్యే'త్యనేన విధాతయందు. హరియందు, ధాతయందు, భామయందు, కుశయందు, హంసయందు ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

జస్యచి నః సర్వేభ్యశ్చ ౩౬

సర్వేభ్యోఽజంతేభ్యో మహదమహద్భ్యో నామభ్యః పరతో నిత్యం నః స్యాత్సంచమ్యచి పరే. రామునుంచి, నోటి నుండి, హంస నుండి, వెలదినుంచి, వనమునుంచి, విష్ణువునుండి, వనమునుంచి, ధాత నుండి, హంసనుండి, కన్నెనుంచి, రోనుంచి, నావనుండి, గ్లౌనుండి, కమలనుండి ఇత్యాది.

అమహతః స్త్రీపశుజడాః ౩౭

స్త్రీపశుజడవాచకాః శబ్దా అమహచ్ఛబ్దాః స్యుః తత్సంజ్ఞాః స్యుః.

తద్విశేషణాశ్చ ౩౮

తత్తద్విశేషణాశ్చ తత్సంజ్ఞాః స్యుః మహతోఽన్యే తదితరశబ్దా అమహత్సంజ్ఞాః స్యుః. ఏతత్సూత్రముభయత్రాపి సమానమ్.

క్వచిదమహన్మహత్ ౩౯

అమహత్పదం క్వచిత్స్థలే మహత్పదం చ స్యాత్. సముద్రము-సముద్రుడు; మేఘము-మేఘుడు; ఘనము-ఘనుఁడు; ఉరగము-ఉరగుఁడు.

జిదనుస్వారశ్చ ౪౦

జిత్ప్రత్యయోఽనుస్వారసహితః స్యాత్. డుజ్ జిత్ప్రత్యయః. ఘనుఁడు, ఘనుండు.

న టాదౌ నిః కణ్వస్య ౪౧

తృతీయాదిషు పరేషు నిప్రత్యయో న స్యాత్ కణ్వస్య మతే. రాముచేత, కృష్ణకొఱకు, భీమువల్ల ఇత్యాది.

ప్రత్యక్షదూరాహ్వాన సంబోధన భయమహారోదనేషు ప్లుతః ౪౨

ఏష్వర్థేషు ప్లుతః స్యాత్సంబుద్ధౌ, ప్రత్యక్షే :- వెలది యెవ్వరి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దానవు; దూరాహ్వానే: - ఓరామా వినవే; సంశయే :- వీడు రాముడా!;
మహారోదనే :- అమ్మో దేవుడా ఇత్యాది స్యాత్. ఉత్పత్తిః కథమితిచేత్
శ్రూయతాం. రామ + సు ఇతి స్థితే 'మహతః సోర్డుజనిత' ఇత్యనేన
డుజ్ప్రత్యయే కృతే రాముడు ఇతి స్థితే 'మహతసోర్డుజనిత' ఇతి
సూత్రేణ అకారస్య ఉత్వే కృతే రాముడు. ఏవం కృష్ణ, గోవింద,
ముకుందాదయః.

హ్రోద్విద్విష మహదమహతావదీదూదంతేషు 43

దీర్ఘాణాం హ్రస్వః స్యాత్. విశ్వపాః-విశ్వపుడు; గ్రామణీః -
గ్రామణి; ఖలపూః - ఖలపుడు; శేషం రామ, హరి, విష్ణువత్.

సోర్లుగితః 44

ఇదంతస్య సోర్లుక్ స్యాత్సర్వత్ర. హరి, మతి, దారి, ఇంతి
ఇత్యాది.

నోశ్ఛ 45

ఇదంతస్య నుప్రత్యయస్య నిత్యం లోపః స్యాత్.నుప్రత్యయాభావే
నిప్రత్యయః స్యాదితి బోద్ధవ్యమ్. హరినగొలిచె ఇతి న. హరిని గొలి
చెద. కణ్వమతే నేర్లోపః. హరిగొలిచెద ఇత్యాది.

ఉద్బహుత్వే 46

ఇదంతస్య బహువచనే పరే ఉత్ స్యాత్. హరులు, కామినులు.

నాత్సంబుద్ధౌ 47

ఇదంతస్య సంబుద్ధావగాగమో న స్యాత్. ఓ హరి, ఓ యువతి,
ఓ హరి, ఓ యింతి ఇత్యాది. అనేన సూత్రేణ ఇదంతస్య ఏకవచనస్య
అగాగమాభావే అనుక్తమాత్రేణ బహువచనస్య అరగాగమః స్యాదేవేతి
జ్ఞాతవ్యః. హరులార, ఓ యువతులార, ఓ యింతులార, ఓ సుందరు
లార ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పుమహదితోర్జసః కిః ౪౮

ఇదంతషష్ఠ్యేకవచనస్య 'కి' ప్రత్యయః స్యాత్. హరికి, యువతికి, వారికి, ఇంతికి ఇత్యాది; జసః కిమ్? హరులకు, ఇంతులకు; సూత్రే జస ఇత్యేకవచనగ్రహణాద్బహువచనే కుప్రత్యయః స్యాదితి బోద్ధవ్యః.

న టాదౌ నిరితః ౪౯

ఇదంతస్య తృతీయాదిషు పరేషు 'ని' ప్రత్యయో న స్యాత్. హరిచేత, కవికొఱకు, ఇంతివల్ల, సామికి, శౌరియందు ఇత్యాది. 'ప్రహో ది ప్రిష్వి'త్యనేన సూత్రేణ విశ్వపా, భామా, లతా, గ్రామణీ, వాణీ, వధ్వాదీనామాదీదూదంతానామదిదుద్వత్కార్యం స్యాదితి జ్ఞాతవ్యమ్. విశ్వపుఁడు, భామ, లత, గ్రామణి, వాణి, ఖలవధువు, విశ్వపునిచేత, భామకొఱకు, గ్రామణివల్ల, వాణికి, ఖలపునకు, వధువునందు ఇత్యాది.

ఉన్నిలాదిః ప్రకృతిః ౫౦

ఉత్, ని, ల ఇత్యాదిప్రత్యయాః ప్రకృతిసంజ్ఞాః స్యుః. హరులు, రాములు, కృష్ణునిచేత, రాములకొఱకు ఇత్యాది.

ములువుసారావజియచోసేదాడర్నిత్యః ౫౧

ముల్వాదిప్రత్యయా నిత్యప్రకృతిసంజ్ఞాః స్యుః.

నిత్యః సుపి చ ౫౨

నిత్యప్రకృతిస్సుపి పరే చ స్యాత్. ములు :- వనము-వనములు; వున్ :- గురువు - గురువులు; అర్ :- ధాత - ధాతలు; అవచ్ ;- నావ-నావలు; ఇయచ్ :- కన్నియ-కన్నియలు.

ఉరనుతః సర్వస్మాత్కణ్వస్య ౫౩

ఉదంత భిన్నేభ్యస్తత్సతజ్జదేశ్యనామభ్యః 'ఉః' స్యాదేకవచనే కణ్వస్య మతే. భామయు, హరియు, రమయు, కవియు, కరియు,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మతియు, విధాతయు, ధాతయు, కన్నెయు, వేధయు, వేయు, చానయు, మాటయు, పలుకుయు, ధర్పయు, కుశయు, హంసయు(ను) ఇంతియు, వెలఁదియు, గిన్నెయు, మిద్దెయు, చిలుకయు ఇత్యాది. అనుతః గురువు-ఉ; మనము-శ; ఇతి స్థితే.

ఉదంతస్య (వుస్ సర్వత్ర) ౫౪

ఉదంతస్య వుస్ప్రత్యయః స్యాత్సర్వత్ర లింగత్రయే. విష్ణువు, గురువు, మేరువు, త్రపువు, తనువు, తరువు, మధువు, ఇత్యాది. వుస్ ప్రత్యయో నిత్యప్రకృతిత్వాత్ 'నిత్యః సుపి చేతి' సూత్రేణ సుపి పరే చ స్యాత్సర్వత్రోదంతస్య. విష్ణువులు, గురువులు, తరువులచేత, మేరువుల కొఱకు, తనువువలన, త్రపువు వలన, త్రపువులకు, బంధువులయందు ఇత్యాది.

వా లుక్చ ౫౫

వుస్ప్రత్యయస్య వికల్పేన లుక్ స్యాత్. గురు, విష్ణు, బంధులు, తరులచేత, మేరువుకొఱకు, తనువుకొఱకు, తనువువలన, త్రపునకు, ఇత్యాది. కవిమేధాతిథి భట్టార్యకృతే భల్లాణ రాయచరిత్రే ద్విపదప్రబంధే మోహినీసౌందర్యవర్ణనే

"కాము మామను రాహు కబళించుమాడ్కి-
కోమలిమొగము ముంగురులాక్రమించె" - ఇత్యాది మహాకావ్య

ప్రయోగాచ్చ. "మహతః సోర్డుజనితః" - ఇత్యనేన సూత్రేణ మహత్పదస్యోదంతస్య వికల్పేన డుజ్ప్రత్యయే ప్రాప్తే- గురుఁడు, బంధుఁడు, భానుఁడు, గురులు, బంధులు, భానులు.

డుజశ్చ ౫౬

ఉదంతస్య డుజ్ప్రత్యయస్య వా లోపః స్యాత్. గురు, గురువు, గురుడు ఇతి త్రివిధం రూపమ్. కించ జైమినిభారతే ఆదిపర్వణి ద్రౌపదీ హరణానంతరమర్జునం ప్రతి ధౌమ్యాచార్యస్తుతివాక్యమ్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"కడకన్నీవు సుయోధనాదుల మహాగర్వాంధులన్ గెల్చి రా
పణతిన్ దెచ్చితె పాండునందన మహాబాహూ పృథాపుత్ర యి
ప్పుడమిన్ నీకెనయైన జేత గలఁడే పూరుక్షితీశాన్వయే
శుఁడు పాలాయెనియేమరున్ బొగడె హర్షోత్సాహమున్ మీఱఁగన్"
ఇత్యాది.

డుజ్లులుగామంత్రణే సోఽపచంద్రస్య ౫౩

ఉదంతస్య మహతః సంబుద్ధౌ డుజ్ ప్రత్యయస్య లోపః స్యాత్సోమచంద్రస్య మతే. పూర్వం కణ్వమతే ఓ గురుడు, ఓ బంధుడు, ఓ గురుఁడ, ఓ బంధుఁడ ఇతి స్థితే అనేన లుగ్విధాయకసూత్రేణ డుజో లోపే ప్రాప్తే సతి. ఓ గురువు, వుప్రత్యయ లోపే ఓ గురు, ఓ గురువ అక్ప్రత్యయస్య వా పక్షే ప్రయోగః: ఓ గురుఁడు; అక్పక్షే ఓ గురుడ. బహువచనే ఆరక్. గురులార, బంధులార ఇత్యాది. ప్లుతః పుష్పదంతస్య మతే ఓ గురూ, ఓబంధూ, ఓ మహాబాహూ, ఓ జరత్కారూ, ఓ రత్నసానూ, ఓ పురుషమేరూ ఇత్యాది. సూత్రే ప్లుతగ్రహణాన్న తు ప్రాసదీర్ఘో. అపిచ కేషాంచిత్ ప్రాచాం పక్షే ప్లుతగ్రహణాదేవ డుజ కోర్లోపపక్షే ఓ గురు, ఓ విష్ణు ఇత్యేకం రూపం స్యాదితి జ్ఞాతవ్యమ్. తదసాధ్వేవ అమహత్వకృత్ప్రత్యయస్య నిత్యత్వాదక్ ప్రత్యయే కృతే ఓ మేరువ, తరువ, ఓధేనువ ఇత్యాది. 'ప్రహో ద్విత్రి'ష్వితిసూత్రేణ ఖలప్వాదీనామప్యుదంతవత్ కార్యం స్యాదితి జ్ఞాతవ్యమ్. ఖలపువు, ఖలపుఁడు, ఓ ఖలపూ, ఓ ఖలపు, ఖలపుచేత, ఖలపువుకొఱకు, ఖలపువువలన, ఖలపునకు, ఖలపునియందు ఇత్యాది.

ఓతశ్చ ౫౪

ఓదంతస్య వుసాదిసర్వమ ప్యుదంతవత్ కార్యం స్యాత్. గోవు, గోవులు, గోవుచేత, గోవుకొఱకు, గోవులవలన, గోవువలన, గోవులకు,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

గోవునందు, గోవులయందు, ఓ గోవు, ఓ గోవులార, ఓ గోవ ఇత్యాది.

క్వచిన్నో వా లుక్ ౪౯

క్వచిత్స్థలేషు కేషాంచిత్తత్సమానాం అదంతానాం ముప్రత్యయస్య వికల్పేన లుక్ స్యాత్. పాలనము సేసె, శాసనము, శాసన; లక్షణ, వీక్షణ, దండన. ఖండన, వికరణ, కీర్తన, రంజన, సంఘటన, తర్జన, గర్జన, భర్జన, శిక్షణ, సంభాషణ, దూషణ. పోషణ, ఉద్యాపన, వేదన, ఆరాధన, వారణ, ఉద్వర్తన, సంపాదన, వర్తన, బంధన, కల్యాణ ఇత్యాది. క్వచిత్కిమ్ ? వదనము, రదనము, వచనము. లోచనము, వ్యాఖ్యానము, వందనము ఇత్యాదిషు న లుక్.

ధాత్రాదేరగ్రః ౫౦

ధాత్రాదిగణస్య ఋకారస్య అక్ప్రత్యయః స్యాత్, ఇత్వా........ లోపః: ధాత, త్రాత, నేత; ధాతృ, త్రాతృ, నేతృ, గాతృ, జేతృ, ధాతృ, హోతృ, పోతృ, భ్రాతృ, యాతృ, శ్రోతృ, పాతృ, పితృ, కర్తృ, భర్తృ, హర్తృ, వేత్తృ, భేత్తృ, క్షత్తృ, కర్తృ, శాస్తృ, స్రష్టృ, త్వష్టృ, నేష్టృ, రాష్టృ, ఉంతృ, రంతృ, స్వసృ, మాత్రాదయః ఇత్యాది ధాత్రాదిగణః

వా విధాత్రాదేః పుంసి ౫౧

విధాత, దమిత, శమిత; విధాతృ, జామాతృ, ప్రశాస్తృ, ఉద్గాతృ, కమితృ, గమితృ, దమితృ, రమితృ, క్షమితృ. సవితృ, భవితృ, శయితృ, యంతృ, నియంత్రాదయః ఇత్యాదిర్విధాత్రాదిగణః, వా కిమ్ ? 'మహతః సోర్డుజనిత' ఇతి సూత్రేణ విధాతృడు. శమితృడు, సవితృడు, దమితృడు, పుంసి కిమ్ ? దుహిత; విధాత - విధాతృడు, విధాత. విధాతలు, విధాతచేత, విధాతృనిచేత, సవితృచేత, సవితృకొరకు. సవితృనికొరకు, జామాతలవలన, జామాతృలవలన, ఉద్గాతలకు, ఉద్గా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తృలకు. శమితలయందు, శమితృలయందు, ఇత్యాది. స్త్రీలి-గే-దుహిత, దుహితచేత, దుహితలకొఱకు, దుహితవల్ల, దుహితకు, దుహితయందు, ఇత్యాది. 'పుంసి' భ్రాతలు, భ్రాతచేత, హోతకొఱకు, భ్రాతవల్ల, భ్రాత యందు ఇత్యాది.

రో రాయః కణ్వస్య ౬౨

రైశబ్దస్య 'రో' ఇతి సర్వాదేశః స్యాద్దేశ్యే కణ్వస్య మతే. రోశబ్ద రేశబ్దయోరవ్యయత్వాత్త్రిలింగభాషాయాం రో యింతి, రో రెట్లు, రో వెలది, రోతొడువులు. అపిచ అథర్వణభారతే ద్రౌపదీవివాహే సఖం ప్రత్యర్జునవాక్యమ్.

"అలతి చెలికిచ్చిన
రోతొడువులు దొడిగె నా సరోజదళాక్షి
కౌతుకముగఁ జెప్పుము వినఁ
బ్రీతి జనించెడిని తన హృదయంబునకున్"

ఇతి ప్రయోగస్య విద్యమానత్వాచ్చ. కించ అన్నంభట్టారక వ్యాకరణే రైశబ్దస్తోవావౌరైనావౌరితి బార్హస్పత్య సూత్రస్య ప్రయోగాచ్చ రో ఇతి దేశ్యరూపం సాధ్వేవ. అపిచ అథర్వణవ్యాకరణే ఐదంతా నామిదంతవదితి రావణీయసూత్రే అథర్వణాచార్యేణోక్తత్వాత్. రయి, రయిని, రయిచేత, రయికొఱకు, రయివల్ల, రయికి, రయియందు, ఇత్యేవం రూపసిద్ధేః సుప్రయోగ ఏవ రయిశబ్దః సంస్కృతే రేశబ్ద రైశబ్దయోరపి ద్రవ్యవాచకత్వాదాంధ్రే వాచకత్వాదాంధ్రే తత్స.తజ్జ, దేశ్యేష్వపి రేశబ్దస్యాపి ప్రయోగస్య విద్యమానత్వాత్ రేవా, రేవతీ, రేవతుడు, రేఁడు ఇత్యేవం ప్రయోగస్య ప్రసిద్ధతయా రోశబ్దస్య అవ్యయత్వాత్ రోశబ్దస్య అవ్యయత్వాత్ రేశబ్దరైశబ్దయోస్త్రైకవచనాచ్చ. రేను, రేచేత, రైకొఱకు, రైవలన, రైకి.రైయందు, రేకొఱకు, రేవలన, రేకు, రేయందు, రై.రైని. రైచేత, రైకొఱకు,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

రై వలన, రైకి, రై యందు ఇత్యేవం రేశబ్దరైశబ్దయోరపి రూప సిద్ధి రపి ఆంధ్రభాషాయామప్రసిద్ధా; రేవేటు, రేయీవి, రేవెలఁది, రై వేటు, రైయీవి, రై వెలఁది, రయివేయి. రయియీవి, రయివెలఁది ఇత్యాది. నాచనసోమయాజికృతే కృష్ణవిలాసే రుక్మిణీవాక్యమ్.

'నావంటి దానినెంచక
నే వంచననేసి పోయి వృష్ణికులుఁడు స
త్యావనితయింట నరె
రేవానలు గురిసెఁగటు హరిణనయన వినవే'

ఇత్యేవం ఆంధ్రీయరేశబ్దస్యాపి మహాకవిప్రయోగస్య విద్యమానత్వాత్ రేశబ్ద, రైశబ్ద, రయిశబ్దాప్రయోఽపి రైశబ్దార్థకా ఏవ ప్రకృతే.

ఆవజ్నావః ౬౩

నౌశబ్దస్యాంత్యస్య ఆవజాదేశః స్యాత్. నౌ + ఆవ; పరరూపం సంధిః; నావ, నావచేత, నావదెప్పించి, నావయెక్కి.

జీవన్నాపః పుష్పదంతస్య ౬౪

నౌశబ్దస్య సంస్కృతసప్తమ్యేకవచనవద్రూపం స్యాత్ పుష్ప దంతస్య మతే;నావి, నావచేత, నావిదెచ్చె, నావియెక్కి; అథర్వణభారతే అరణ్యపర్వణి.

"నయమార రాఘవుఁడు నా
వి యెక్కి వడి దాఁటె జాహ్నవీశైవలిన్
జయజయవి వినువీథుల
వి యచ్చరులు సన్నుతింప వేడుకతోడన్" — ఇత్యాది.

భూద్యోదివాం చ ౬౫

భూశబ్ద,ద్యోశబ్ద,దివ్శబ్దానాం చ సంస్కృత - సప్తమ్యేకవచనవ ద్రూపాణి స్యుః. భువి, దివి; శ్రీకంఠరామాయణే.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

భువిఁబుట్టి పీచమణచెను
దివిజారాతుల దినేశ దీప్తులడరరా
ఘవుఁడను చు మునులు వొగడిరి
దివి దివౌకసుల (బొగడ) మిగుల దీవించిరొగిన్-ఇతిచ

7928

గ్లౌః స్త్రీవత్ ౭౨

గ్లౌశబ్దః స్త్రీలింగవత్స్యాత్; సులోపః, గ్లౌ, గ్లౌను, గ్లౌచేత, గ్లౌవలన, గ్లౌకు, గ్లౌనందు, గ్లౌయందయి చె. మొల్లరామాయణే బాలకాండే

యజ్ఞసంరక్షణము సేయ తనుభవుని
సూర్యవంశాంబుధిగ్లౌ నవార్యబలుని
రామునప్పగించెను దశరథుడు మౌని
చేత సౌమిత్రితోఁగూడ చిత్తమలర[1] - ఇత్యాది.

ముఃతః సోః క్లీబే ౭౩

అదంతస్య సోః ముప్రత్యయః స్యాత్ క్లీబే; వనము, ధనము, కులము. 'నిత్యః సుపి చేతి' సూత్రేణ జసాదిషు పరేషు ములి కృతే; వనము, వనములచేత, వనమునకు, వనమునందు.

అదేర్మ్మబూ పుష్పదంతస్య ౭౪

అదీర్ఘాక్షరాత్ పరస్మాన్మ వర్ణకాత్పరతః పునర్మ్మబూ వర్ణకౌ స్తః పుష్పదంతస్య మతే. వనము + లు ఇతి స్థితే.

ముబ్వోరనుస్వారః ౭౫

నిత్యముపర్ణకస్యాదేశానుస్వారః స్యాత్ ముబ్వోః పరయోః పుష్పదంతస్య మతే వనంము, వనంబు; అదేః కిమ్? పాము, మేము, జాము, గీము, దీము - ఏభ్యః పరతో ము,బువర్ణకౌ న స్తః దీర్ఘాకార పరత్వాత్.

1. ఈ పద్యం మొల్ల రామాయణం బాలకాండలో కానరాదు.

4)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

న్లోర్మ్యతోర్లుగ్ఘిః సోమచంద్రస్య ౭౧

ముపర్ణకస్య తదాద్యకారస్య చ క్రమాల్లోపదీర్ఘౌ స్తో నలయోః పరయోః సోమచంద్రస్య మతే. వనములు, వనాలు; ధనాలచేత, గుణాల కొఱకు; రత్నాలకు, రత్నములకు; ప్రాణానకు, ప్రాణమునకు; ధనానకు; దినాలయందు, గురాలకు, గురాలను ఇత్యాది; లగ్ధిః కిమ్? వనములు, ధనమునకు, గుణములవలన, కులములకు, ప్రాణములకు, ప్రాణములయందు.

ఇదేర్లుగ్దేశ్యైకాచోః ౭౧

దేశ్యశబ్దానామేకాక్షరశబ్దానాం దీర్ఘాత్పరస్య సోర్లుక్ స్యాత్. నేజా, నవలా, లకోరీ; నేజాలు, నవలాలు, లకోరీలు; శ్రీ, ధీ, ప్రో, జ్యా; శ్రీలు, ధీలు, ప్రోలు, జ్యాలు, క్ష్మలు. అంతరంగత్వాద్ధ్రిస్వో నాస్తి దీర్ఘాత్సులోపత్వాజ్జసాదౌ పరే దీర్ఘ ఏవ ప్రకృతిః స్యాదితి జ్ఞాతవ్యా.

ద్యాదిలోపధాద్వా లో రః పుంసి. ౭౨

దీర్ఘాదిలకారోపధశబ్దాత్పరస్య ప్రత్యయలకారస్య రేఫో వా స్యాత్పుంసి. భూపాలులు, భూపాలురు; సుశీలులు, సుశీలురు; బాలులు, బాలురు: భూపాలురచేత, సుశీలురచేత, బాలురకొఱకు, భూపాలులవల్ల, సుశీలులకు, బాలులయందు.

ఇ సర్వనామ్నోఽన్యస్య గుర్కోః ౭౩

సర్వనామ్న స్సంబంధాంధ్ర స్యాదిలోపధ శబ్దాత్పరస్య ప్రత్యయల కారస్య చ రేఫః స్యాద్గుర్కోర్మతే సూత్రే అన్యదితి ప్రయోగాదన్యస్యే త్యేవం కర్మణి షష్ఠీ. ఇద్దరు రఘుకులురు, అందరు ఖలురు, వారు మహా బలురు కించ భారతే సోమయాజిప్రయోగే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'వారు మహాబలులౌ హరియు వారికి ప్రాపుకలండు' - ఇతి చ.
అథర్వణభారతే సంజయధృతరాష్ట్రసంవాదే.

'అరయగ వారెల్లరు ప్రబ
లురు గావున వారితో విరోధము మనకే
ల రవయిడగ సంధింబం
పు రాచబెబ్బులి మఱేను బోయి మలలెదన్' - ఇతి చ.

అపిచ అన్నంభట్టారక వ్యాకరణే 'లాంతాత్తు ఋకారయోరితి రావణీయ సూత్రే సకల భాషావాగనుశాసనేనోక్తత్వాచ్చ హ్రస్వాది(యో)లోపధ ప్రయోగోఽయమపి సాధురేవ.

పుంమహత్త్రస్సోఽర్ధజ్ జసాదౌ చ ౭౪

అమహత్వదన్య పుమర్థవాచినస్సోఽర్ధజ్ ప్రత్యయః స్యాజ్జసాదౌ పరే బహువచనే. రంగడు, రంగని, రంగండ్లు, రంగనికి, రంగండ్లకు, ఇత్యాది.

నాఽతస్సుప్యత్ ౭౫

తద్ధితాంతానాం సర్వనామ్నామమహతాం చాతస్సుపి పరే నోత్ స్యాత్.రంగుడు, కుప్పుడు, జన్నుడు ఇతి న. తద్ధిత:- గొల్లడు, గొల్లాడు మాలడు, మాలాడు, అడపడు, అడపగాడు, కల్లడు, కల్లవాడు ఇత్యాది. గొల్లుడు, మాలుడు, అడుపుడు, కల్లుడు ఇతి న. సర్వనామ :- ఒక్కడు, ఎవ్వడు, అతుడు ఇతి న.

స్త్రీబహుత్వే సురాదేరసౌ ౭౬

సమాసే భావే సురాదిగణస్య స్త్రీబహుత్వే స్తః. స్త్రీత్వాదక్. సురలు, లాజలు, అక్షతలు; అసమాసే కిమ్? మహీసురుడు, శోభనాక్షతములు, మంత్రాక్షతంబులు ఇత్యాది. సురభాజు, తిలా - తిలాక్షతాదిః సురాదిగణః

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

స్త్రీత్వం తాతాదేః ౭౩

తాతాదిగణస్య స్త్రీత్వం స్యాత్. స్త్రీత్వాత్ తాత, తాతలు; దూత, దూతలు, శేషం రమావత్ తాత, దూత. యోధాదిస్తాతాదిగణః.

మోప్లుక్కుశాదేః ౭౪

కుశాదిగణస్య ముపర్ణకస్య లుక్ స్యాదసమాసే. కుశ, చీర, దర్భ. హంస కోకిలాదిః కుశాదిః కుశ,చీర, దర్భ, హంస, కోకిల; అస మాసే కిమ్ః కుశలు, జలం, హంసః, చక్రాంగః; సమాసపక్షే నిర్మలకుశ ములు, ధౌతచీరములు, మత్తకోకిలములు, వా పక్షే నిర్మలకుశలు, ధౌత చీరలు, రాజహంసలు, మత్తకోకిలలు. సమాసే ముప్రత్యయస్యోదాహ రణాని రత్నాంగదచరిత్రే మోహినీ విరహే సఖీం ప్రతి నాయికా వాక్యమ్.

"కలువలరాజు మారుడును గయ్యమొనర్పఁగ వచ్చినారొకో
తెలియలు వేగ రండు మరుసేనల శారికలన్ మత్తకో
కిలముల రాజహంసముల కీరములం జలపట్టి పట్టి యీ
....చెరసాలఁబెట్టుడవి పల్కెను బిత్తరి తత్తరంబుగన్"

ముప్రత్యయాభావస్య అల్లసాని పెద్దనార్యశిష్యేణ భట్టుమూర్తి మహాకవినా విరచితే వసుచరిత్రే.

"రాజహంసలు గాని రాజహంసలు గారు సరసకళాసారసారరుచుల"

ఇత్యాది మహాకవిప్రయోగాశ్చ.

ప్రథమా షష్ఠీవిశేషణస్య ౭౫

షష్ఠ్యంతపదవిశేష్యవిశేషణస్య ప్రథమా స్యాత్. కళాధర కవికృతే జాంబవతీకల్యాణే ద్విపదప్రబంధే.

"వసుదేవతనయుఁడు వాసుదేవునకు
బిసకుసుమేక్షణ ప్రీతిమై మ్రొక్కె" - ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పునశ్చ విజయరామచరిత్రే శశాంకవిరచితే

"కైకయీనందనుండతికౌతుకమున మునిజననాథనుతుఁడు రఘురామునకు మ్రొక్కె."

వా రో సంబుద్ధౌ స్త్రియామ్ ౭౦

తత్సాదీనాం స్త్రీవాచకపదానాం రో వా స్యాత్ సంబుద్ధౌ భామ, భామరో, యువతి, యువతిరో, వధువు, వధువురో, కలికిరో, కన్నెరో, అమ్మరో, అక్కరో ఇత్యాది.

మహదుదృదల్ల్వాదేః. ౭౧

అల్ల్వాదిగణస్య మహదుదంతవత్ కార్యం స్యాత్. అల్లు, మనుమ, కొడుకు, తమ్మల్వాదిగణః, అల్లు-అల్లుడు, అల్లువు; మనుము, మనుముడు, మనుమువు: కొడుకు, కొడుకుడు, కొడుకువు; తమ్మ, తమ్ముడు, తమ్మువు, అల్లువు, మనుమల, కొడుకులచేత, తమ్ములకొఱకు, అల్లుని వలన, మనుమునకు, కొడుకువులకు, అల్లువులయందు ఇత్యాదీనాం బదబాగ్నిభట్టారకకృతే అనిరుద్ధవిజయే.

కడువడి మేరువుకంటెం
బొడువగు రథమెక్కి దివియు పుడమి యెడి
రెకుకడిమి గలిగి విలుతుని
కొడుకుడు వెలువడవలెనని కుతుకముతోడన్.

ఇత్యాది.

వా మాన్వాదేః కుజ్ణోః ౭౨

మాన్వాదిగణస్య నువర్ణకస్య కుజ్వర్ణకో వా స్యాద్బహువచనే. మాను,- మానులు, మాకులు; కొలను-కొలనులు-కొలకులు; ఇత్యాది. మాను, కొలను, కొలన్వాదిగణః. కించ భట్టుమూర్తికవికృతే వసు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చరిత్రే మునలిమానుల్ గారె ఇతి శ్లేషేఽపి మాను లితి ప్రయోగో విద్య మానత్వాత్ తత్ర యోగస్త్వతిసాధురేవ.

మీన్వాదేర్వా లుక్ ౧౩

మీన్వాదిగణస్య నువర్ణస్య బహువచనే వా లుక్ స్యాత్. పూర్వ సూత్రానువృత్త్యా బహోవిత్యధ్యాహారః. మీను, మీనులు; మీనులచేత, మీలచేత, మీనులకు, మీలకు, మీనులయందు, మీలయందు, మీను, చేను, పేన్వాదిర్మీన్వాదిగణః; చేను, చేనులు, చేలు; పేను, పేనులు, పేలు.

ఉభయమస్త్రీవాచకస్య ౧౪

స్త్రీవాచకరహితానాం కేవలస్త్రీలింగవాచకానాం లతాదీనాం స్త్రీవాచక క్లీబవాచకవిశేషణముభయవిధం స్యాత్. లలితసుమభరభరిత మీ లత, లలితసుమభరభరిత యీ లత. శుభ్రవర్ణము ధేనువు,చిత్రవర్ణ ధేనువు ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(హలంతాః)

జగదాదేః సువన్నిత్యమ్ ౧

జగదాదిగణస్య హలంతస్య త్రిషు లింగేషు నిత్యం ప్రథమైక వచనవద్రూపం స్యాత్. జగత్.

ద్విత్వే సుపి ౨

సుపి పరే హలో ద్విత్వో త్వే త్తః. జగత్తు + సు ఇతి స్థితే.

జగద్వాదేః సులోపః ౩

హలంతస్య జగదాదిగణస్య సోర్లోపః స్యాత్. జగత్తు. 'విత్యస్సుపి చే'తి సూత్రేణ జగత్తులు, జగత్తులచేత, జగత్తునకు, జగత్తునందు.

గ,వ,శ,తా,స,హా,య,దు,రు,కృ,ధృ,భృ,చి,జి,టి,రి,షి, ష్యాదిభ్యః. ౪

ఇత్యాదిభ్యో వర్ణేభ్యః పరస్య జగదాదిగణహలంతహల్తకారస్య త్రిషు లింగేషు హలంత ప్రథమైకవచనద్రూపం స్యాత్. జగత్తు, బలవత్తు, త్రింశత్తు, హతాత్తు, సత్తు, మహత్తు, జహత్తు, వియత్తు, విద్యుత్తు, మరుత్తు, శుభకృత్తు, చక్రధృత్తు, భూమిధృత్తు, చిత్తు, ఇంద్రజిత్తు, తటిత్తు, సరిత్తు, యోషిత్తు, పరీక్షిత్తు ఇత్యాది.

శ్లో : ''జగద్గరుచ్ఛకృత్త్రింశద్వియచ్చిత్పరుదబ్ధభృత్
అరిహృచ్ఛుభకృద్భూభృన్మత్స ద్ధరిదింద్రజిత్''

హలంతశబ్దపాఠే స్యాదిత్యాదిః ప్రథమైకవచనవత్. ఇతి జగద్గణ పాఠః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సదాదేర్వా సోః. ౩

సదాదిగణస్య సమాసే వికల్పేన ప్రథమైకవచనవద్రూపం స్యాత్ సత్, హృత్ ఇత్యాది ఏకాక్షర హలంతః సదాదిగణః. సమాసే పరిష త్తు. పరిషదము; సుహృ త్తులు-సుహృదులు; సచ్చి త్తు-సచ్చిదము, సదా దయః సృగాదిగణః. అసమాసే కోవిదహారణమనీషార్థే సదాదయో జగదాదిగణ ఇతి జ్ఞాతవ్యః.

సృగాదేరమ్వాత్ ౪

సృగాదిగణస్య హలంతస్య హలంతద్వితీయైక వచనవద్రూపం స్యాత్త్రిషు లింగేషు. సృక్ ఇతి స్థితే ద్వ్యుత్వే సుసిచేతి సూత్రేణ ద్విత్వోత్వయోః ప్రాప్తయోః సృక్, సృక్కులు. సృదాదేరమ్వదిత్యనేన సూత్రేణ ద్వితీయైకవచనవద్రూపే ప్రాప్తే 'సృచ' ఇతి స్థితే డు.మూ ప్రాగ్వత్. ద్వితీయైకవచనతుల్యహలంతస్య సృగాదిగణస్య మహదమహచ్ఛబ్దయో రదంతవత్ సోర్డుజ్ప్రత్యయ,మువర్ణకా స్తః. సృచము జగదాదిగణనసూత్రే నిత్యమితి పాఠసామర్థ్యాత్సృగాదిగణస్యాపి ద్వితీయైకవచనవద్రూపం వికల్పేన స్యాదితి స్పష్ట ఏవ. సృక్కు, సృచము; సృక్కులు, సృచములు; సృక్కులచేత, సృచములచేత; సృక్కునందు, సృచమునందు,సృగ్విపశ్చిద్భిషగ్వార్మగ్వేదవిద్దివిషత్కకుప్స్వప్నక్సభాసత్త్విడ్ద్విడ్విద్ధవ్య గ్రహార్యభీత్. దిగ్దృగ్భూభుగ్వారిరుత్త్వత్తురాషాణ్మధులిట్సమిత్. ద్వితీయైకవచనవదిత్యాది హలంతపదపాఠతే ఇతి సృగాదిగణపాఠః. ఏవం విద్వాన్వరీయాన్, గరీయాన్, కనీయాన్, వర్షీయాన్. అసద్వావిత్యాదయః సృగాదిగణః- సృక్కు, సృచము; విపశ్చిత్తు, విపశ్చితుడు; భిషక్కు. భిషజుడు; వార్మక్కు; వార్మచము; వేదవిత్తు, వేదవిదుడు; దివిషత్తు, దివిషదుడు; కకుప్పు, కకుభము, స్వప్నక్కు, స్వప్నజుడు, సభాసదుడు, సభాసత్తు, ద్విట్టు, ద్విషము, ద్విట్టు, ద్విషుడు; విట్టు విశుడు; హవ్యవాట్టు; హవ్యవాటు, హవ్యవా

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

హుండు; వావ్యవాహము, గూఢపాత్తు, గూఢపాదుడు, గూఢపాదము, స్రక్కు, స్రజము, అహార్యభిత్తు, అహార్యభిదుడు, దిక్కు, దిశ, దృక్కు, దృశ, భూభుక్కు, భూభుజుడు, వారిరట్టు, వారిరుహము; త్వక్కు, త్వచము; తురాషాట్టు, తురాషాటు; తురాషాహుడు; మధులిట్టు, మధులిహము; సమిత్తు, సమిధలు; సమిధములు; బలిభుక్కు, బలిభుజము, బలిభుజుడు; ముత్తు, ముదము; ముద, పత్తు, పదము, పాత్తు, పాతు, పాదము. చిత్తు, చిదము; ద్విషత్తు, ద్విషదుడు; ప్రతిపత్తు, ప్రతిపదము; సంపత్తు, సంపద, సంపదము; విపత్తు, విపద, విపదము; దృషత్తు, దృషదము; వీరుత్తు, వీరుధము; కృత్తు, కృధము; యుత్తు, యుధము; రుట్టు, రుషము, రుష; విప్రుట్టు, విప్రుషము ఇత్యాది నృగాదిగణః.

ఋ,న,ప,పా,భ,మ,య,ర,వ,ష, చాదిభ్యో వా ౬

ఇత్యాదిభ్యో వర్ణేభ్యః సృగాదిగణహలంతహల్తకారస్య త్రిషు లింగేషు హలంతప్రథమైక వచనవద్రూపం వా స్యాదితి బోద్ధవ్యమ్. కృత్తు, కృధము; తమోనుత్తు, తమోనుదుడు; సంపత్తు, సంపదము; ద్విపాత్తు, ద్విపాదము; ఉద్భిత్తు, ఉద్భిదము, కరిభిత్తు, కరిభిదుడు; సమిత్తు, సమిధము, సమిధ; ముత్తు, ముదము; సంయుత్తు, సంయుధము; శరత్తు, శరదము; వేదవిత్తు, వేదవిదుడు; పరిషత్తు, పరిషదము; ముత్తు, ముదము; విపశ్చిత్తు, విపశ్చిదుడు ఇత్యాది.

దీర్ఘాద్బహుళమ్ ౭

దీర్ఘాత్పరస్య హలో ద్విత్వం బహుళం స్యాత్. వాక్కు, వాకు; ద్విపాత్తు, ద్విపాతు; తురాషాట్టు, తురాషాటు; హవ్యవాట్టు, హవ్యవాటు ఇత్యాది.

హ్రస్వాన్నిత్యమ్ ౮

హ్రస్వాక్షరాత్పరస్య హలో ద్విత్వం నిత్యం స్యాత్. జగత్తు,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తటిత్తు, మరుత్తు, హరిత్తు, సరిత్తు ఇత్యాది. విద్వదాదిగణస్య గాదిగణత్వాత్ విద్వాంసుడు, వర్షీయాంసుడు, గరీయాంసుడు, పాపీయాంసుడు, అనడ్వాహము, ద్విషత్తు, ద్విషదుడు, భూభృత్తు, ఇంద్రజిత్తు. మహజ్జగదాదిగణస్య భూభృత్తుడు, ఇంద్రజిత్తుడు ఇత్యాది. మహజ్జగదాదిగణస్య భూభృత్తువు, ఇంద్రజిత్తువు ఇత్యేవం సులోపానంతరం డుజ్ ప్రత్యయో నాస్త్యేవ.

హనుమతో డగ్రావణస్య ౧౦

హనుమచ్ఛబ్దస్య మతుపో మధ్యాంతయో రజ్ఝలోర్డగాదేశః స్యాత్ రావణస్య మతే.

శేషాదేశయోశ్చ ౧౧

శేషాదేశయోః పరస్య సోర్లోపః స్యాత్. హనుమ, ఓ హనుమ, హనుమచేత, హనుమకొఱకు, హనుమకు ఇత్యాది. మాన్వానోమంతవంతావిత్యనేన హనుమంతుడు ఇత్యేకం రూపం చ.

లుఙ్నాంతస్య హలః ౧౨

నాంతపదస్య హలో లుక్ స్యాత్. కరి, పథి, చక్రి, శార్ఙ్గి, ధన్వి, మాలి, శూలి ఇత్యాది.

ఇద్వన్నిత్యమ్ ౧౩

ఇదంతవత్ కార్యం స్యాత్. ఇదంతత్వాత్సు లోపః. శంఖి, కరి, శూలిచేత, ధనికొఱకు, మాలివలన, శార్ఙ్గికి, చక్రియందు ఇత్యాది.

అద్వదన్నంతస్య ౧౪

అన్నంతస్య అదంతవత్కార్యం స్యాత్.

వాఽక్చ ౧౫

అన్నంతస్య వికల్పేన అక్చ స్యాత్. అక్పక్షే ఋదంతవత్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆత్మ, మహిమ, గరిమ. అగధావపక్షే అదంతవత్ప్రత్యయః. ఆత్మము, మహిమము, పీడిమము, గరిమము, పరమాత్మ, పరమాత్ముడు, అర్యమ, అర్యముడు, సుత్రామ, సుత్రాముడు, హిమధామ, హిమధాముడు, మఘవ, మఘవుడు ఇత్యాది.

రాజ్ఞో ణుర్నిత్యమ్ ౧౬

రాజన్‌శబ్దస్య సోర్ణుప్రత్యయో నిత్యం స్యాద్విభక్తౌ సమాసే చ. రాజన్‌శబ్దస్య నో లోపే రాజ + ను ఇతి స్థితే చుటూ ఇతి ణకారస్య ఇత్సంజ్ఞాయాం సత్యాం పరరూపం సంధిః. రాజు, రాజులు, రాజుచేత, రాజుకొఱకు, రాజువల్ల, రాజునకు, రాజునందు, రాజుకొడుకు, రాజువిల్లు, రాజునాజ్ఞ ఇత్యాది.

తత్పురుషే కణ్వాస్య ౧౭

షష్ఠీతత్పురుషసమాసే శబ్దజకారస్య చకారః స్యాత్ కణ్వస్య మతే; రాచపట్టి, రాచకొడుకు, రాచవారు, రాచరికము, రాచవీడు, రాచకులము ఇత్యాది.

డుజో లోపశ్చ ౧౮

రాజన్‌శబ్దస్య డుజ్‌ప్రత్యయస్య లోపః స్యాత్. రాజు ఇత్యత్ర ఉదంతత్వాడ్డుజి ప్రాప్తే సతి అనేన సూత్రేణ డుజ్లోపః స్యాదిత్యర్థః.

అద్వాదసంతస్య ౧౯

అసంతస్య అదంతవత్ కార్యం స్యాత్.

ద్వేర్లుగ్వా మనఃప్రభృతేః ౨౦

మనోగణస్య సాంతస్య ద్విత్వస్య వా లోపః స్యాత్. మనస్సు, మనసు; శిరస్సు, శిరసు; యశస్సు, యశసు; తపస్సు, తపసు; నభస్సు, నభసు, తమస్సు, తమసు ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సశ్చ ౨౧

మనోగణస్యాంత్యసకారహలశ్చాపి వికల్పేన ఉక్ స్యాత్. మన, యశ, శిర, తప, తమ ఇతి స్థితే అదంతత్వాద్డుమ్వోః ప్రాప్తయోః మనము, శిరము, యశము, తపము. తమము, జాతవేదుడు, జాతవేదస్సు, జాతవేదసు, జాతవేదసుడు, బిడౌజుడు, బిడౌజసుడు, బిడౌజస్సు. బిడౌజసు; అంగిరసుడు, అంగిరుడు, అంగిరస్సు. అంగిరసు; ఉచ్చైశ్శ్రవము, ఉచ్చైశ్శ్రవంబు, ఉచ్చైశ్శ్రవస్సు. ఉచ్చైశ్శ్రవసు; సర్పిస్సు. సర్పిసు. సస్య లోపే ఉదంతత్వాద్ధనువు, చక్షుస్సు, చక్షుసు, చక్షువు; గణపాఠః.

"మనశ్శిరస్సరస్వక్షస్ యశస్తే తేజస్నభస్తమః
తపశ్చక్షుర్ధనుస్సర్పిశ్చేత్యాదిః స్యాన్మనోగణః"

మనస్సు, మనసు, మనము; శిరస్సు, శిరసు, శిరము. ప్రోవ-బాకమహాకవికృతే ప్రబంధసారకృష్ణాభ్యుదయే.

"చెలువకు మనసార శిరస టువేడుక
నీకెకాక మరొకనికి నలవియె"— ఇత్యాది.

ఉరస్సు, ఉరసు, ఉరము; వక్షస్సు, వక్షసు, వక్షము; తేజస్సు, తేజసు, తేజము; నభస్సు, నభసు. నభము; తమస్సు, తమసు, తమము; తపస్సు, తపసు, తపము; చక్షుస్సు, చక్షుసు, చక్షువు; ధనుస్సు, ధనుసు, ధనువు; సర్పిస్సు, సర్పిసు. సర్పి; సృగాదిగణత్వాత్ జాతవేదసుడు, బిడౌజుఁడు, అంగిరసుడు, దుర్వాసుడు, ప్రచేతసుఁడు, ఉచ్చైశ్శ్రవము ఇత్యాది.

నః పయః ప్రభృతేః ౨౨

పయోగణస్య ద్విత్వలోపాంత్యసకారలోపౌ న స్తః. పయస్సు, హవిస్సు. రక్షస్సు, చేతస్సు, మహస్సు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ద్విలుగ్వాగయసః కణ్వస్య ౨౩

వయశ్శబ్దమాత్రస్య పయోగణే ద్విత్వలుకౌస్యాత్ కణ్వస్య మతే. వయస్సు, వయసు, గణపాఠః. "పయస్వయస్సరస్రక్షస్ హవిశ్చేత సాయుస్మహస్రంహస్వచసదస్పాథసంహ" సాదిః పయోగణః. ఇతి పయోగణపాఠః. వయస్సు, వయస్సు, రక్షస్సు, సరస్సు, హవిస్సు, చేతస్సు, ఆయుస్సు, వచస్సు, సదస్సు, పాథస్సు, అంహస్సు ఇత్యాదిః పయోగణః

వాగ్వార్గీరాడ్జగదాదేర్వా లుగంతస్య ౨౪

వాగాదీనాం అంత్యహలో వా లుక్ స్యాత్. వాక్, వాక్కు, వాకు; వా; వార్, వారు, వా; గీ, గీర్, గీరు, రాట్, రాట్టు, రాటు, రాజము అనుహతి రాజు, రా, జగత్, జగత్తు, జగము ఇత్యాది.

పథిమథ్యాదేర్వా ఽదితః ౨౫

పథిమథ్యాదీనామంత్యేకారస్య వికల్పేన ఆత్ స్యాత్. నలోపానంతరం పథి, పథము: మథి, మథము ఇత్యాది.

పుంఽర్థే సఖ్యుశ్చ ౨౬

సఖిశబ్దస్యేకారస్య పుంలింగార్థే వాఽత్స్యాత్. చకారో వికల్పార్థః. మా సఖుడు వచ్చెను; మీ సఖుడు దెచ్చె ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[సర్వనామాని]

సర్వవాచకం సర్వనామ ౧

సర్వవాచకం సర్వనామసంజ్ఞం స్యాత్.

ఒక్కెల్లవావ్యాదయః సర్వనామాని ౨

ఒక్క, ఎల్ల, వా, వీ ఇత్యాదయః శబ్దాః.

జసో రుః ౩

సర్వనామ్నాం ప్రథమాబహువచనస్య రుః స్యాత్. వారు + ని, ఒక్కరు, చేత ఇతి స్థితే.

నిత్యమత ఇత్ ౪

అమాదౌ పరే రోరుకారస్య నిత్యమిత్ స్యాత్. అమాదౌ చేతి పూర్వసూత్రానువృత్త్యా జ్ఞాతవ్యమ్. వారిని, ఒక్కరిచేత, ఎల్లరికొఱకు, ఏరికి, ఎవ్వరియందు ఇత్యాది.

షౌ చ ౫

రోరుత ఇత్స్యాత్సమాసే చ. వారి బిడ్డ, ఒకరి యల్లుడు, ఎవ్వరి సొమ్ము ఇత్యాది.

అస్మద్యుష్మదాత్మనో నా, నీ, తాః ౬

ఏతే ప్రకృతివర్ణాస్త్రయోఽపి దేశ్యాస్మద్యుష్మదాత్మన్ శబ్దాః స్యుః. చకారోఽపి వికల్పార్థః; నన్నుచేత, నన్నుకొఱకు, నన్నువలన; నిన్ను చేత, నిన్నుకొఱకు, నిన్నువలన, తానుచేత, తానుకొఱకు, నన్నువల్ల, నేనుచేత, నీనుకొఱకు, నీనువల్ల.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తన్నౌ చ ౭

అమాదివిభక్తిచతుష్టయస్య నౌ పరే యుష్మదస్మదోర్దీర్ఘస్య చ హ్రస్వః స్యాత్. నను, ననుచేత, ననుకొఱకు, ననువలన; నిను, నినుచేత, నినుకొఱకు, నినువలన ఇత్యాది.

నానుతః ౮

హ్రస్వాత్పరస్య అనుదంతస్య నువర్ణస్య ద్విత్వం వా స్యాత్. తన్ను, తమ్ము ఇతి న.

విభాషా మో జసి ౯

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దయోర్నకారస్య మకారో వా స్యాజ్జసి పరే. నీరు, నేము, మీరు, మేము.

వా న్మోర్వా లుక్ ప్రథమాయామ్ ౧౦

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దయోర్నకారమకారయోః ప్రథమావిభక్తౌ వికల్పేన లుక్ స్యాత్; నీవు, ఈవు, మీరు, ఈవు, నీరు, ఈరు, నేను, ఏను, నే, ఏ, నేము, ఏము, మేము, ఏము ఇత్యాది.

ఆత్మనశ్చ ౧౧

ఆత్మన్‌శబ్దస్య ప్రథమాబహువచనే మకారో వికల్పేన స్యాత్. తాను, తాము. పక్షే సర్వనామత్వాత్ రువర్ణకః. తారు ఇతి చ.

అస్మదో నిత్యమ్ ౧౨

అస్మచ్ఛబ్దస్య నకారస్య ప్రథమాబహువచనే మకారో నిత్యం స్యాత్. నేము, మేము; సర్వనామత్వాత్ నేరు, మేము ఇతి న. కించ అస్మదో నకారస్య మకారో నిత్యత్వాదాత్మనో బహుళత్వాచ్చ యుష్మదః సూత్రమనుక్తత్వాత్ తస్యగాత్వే వేతి జ్ఞాతవ్యః. నీవు, నీరు, మీరు ఇతి. నీము, మీము ఇత్యేవం మకారో నాస్త్యేవ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

న జముః కిః ౧౩

త్రయాణాం శబ్దానాం షష్ఠీవిభక్తేః 'కి'ప్రత్యయో న స్యాత్. నాకి, నీకి, తనకి ఇతి న. ప్రత్యయాభావే షష్ఠీవిభక్తేః కుప్రత్యయ ఏవ స్యాదితి బోద్ధవ్యః నాకు, మాకు, నీకు, మీకు, తనకు, తమకు ఇత్యాది.

స్వస్య తముః ౧౪

దేశ్యే నిత్యబహువచనస్య స్వశబ్దస్య 'తము'రితి ప్రకృతిః స్యాత్. ప్రథమాబహువచనస్య తము సర్వనామత్వాత్స్వశబ్దస్య రువర్ణః. తమరు ఇత్యేకం రూపమ్. శేషమాత్మన్‌శబ్దబహువచనవత్. తము, తముచేత, తముకొఱకు, తమవల్ల; తమకు, తమయందు, కించ 'తము'శబ్ద ప్రయోగః.

"తము తామె వత్తురర్థులు
క్రమమెఱిగిన దాతకడకు రమ్మన్నారా
కమలంబులున్న కొలనికి
భ్రమరంబుల నచ్యుతేంద్ర రఘునాథనృపా!"

ముద్దుగోపాలభక్తేన క్షేత్రకవినా ఉక్తత్వాచ్చ.

ఉభయార్థవాచీ మనః ౧౫

మన ఇతి ప్రకృతిశబ్దో యుష్మదస్మచ్ఛబ్దయోరుభయార్థవాచీ స్యాత్.

మనజశ్శసోర్ములౌ ౧౬

ప్రథమాద్వితీయాబహువచనయోః క్రమాత్ ముప్రత్యయ, లప్రత్యయౌ స్తః. మనశబ్దస్య నిత్యబహువచనత్వాత్. మనము, మనల.

ఆత్మవట్టాదౌ ౧౭

మనశబ్దస్య తృతీయాదివిభక్తిపంచకే పరే ఆత్మన్ శబ్దైకవచన

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వద్రూపాణి స్యుః. మనచేత, మనకొఱకు. మనవలన, మనకు, మన యందు, మనందు ఇత్యాది.

ఇనోర్లుక్ ౧౬

అస్మదాదీనాం శబ్దనామిప్రత్యయ, విప్రత్యయయోర్లుక్ స్యాత్. నేనివి, మేమిచేత, నీవివి, మీరిచేత, తానివి, తామికొఱకు, తారివలన ఇతి న.

క్వచిన్న సర్వేషామ్ ౧౭

సర్వనామశబ్దానాం క్వచిత్థ్సలేష్వివిప్రత్యయయోర్లోపో న స్యాత్; వాని, వారిచేత, వీరికొఱకు, ఎవ్వని, ఎవ్వరివలన, ఒక్కని, ఒక్కరికి ఇత్యాది.

సమాస్త్రిషు ౧౮

యుష్మదస్మదాత్మన్శబ్దా లింగత్రయేఽపి సమాః స్యుః. నీవు రాముడవు; నేను సీతను: తాను గజము ఇత్యాది.

5)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథ తద్ధితాః

అనవి త్తద్ధితః ౧

ప్రాతిపదికాదుక్తప్రత్యయో యస్స తద్ధితః స్యాత్

గాడ్వరిడజీడు గీఁడ్వాఁడు వాఁడువడ్వాదయ స్తద్ధితాః ౨

ఈఁడు, గీడు, ఆడు, వాడు, వడు ఇత్యాద్యా స్తద్ధితప్రత్యయాః స్యుః.

మతుపి ధర్మాత్ ౩

తద్ధితే ధర్మనామ్నః పరతః ప్రాయో మత్వర్థ ఏవ గాడ్వర్యాదయః స్యుః. అంధగాడు, కానలిగాడు, విలుగాడు, కొండెగాడు, సొగసు గాడు ఇత్యాది.

ధర్మిణశ్చ ౪

ధర్మినామ్నః పరతశ్చానుగుణ్యేన గాఁడ్వర్యాదయః స్యుః. మద్దిగాడు, మొక్కలిగాడు, గూలిగాడు, తండ్రిగాడు ఇత్యాది; ఒంటరి, వెంటరి, మడుపరి ఇత్యాది.

ఆద్యాయాశ్చ ౫

సాంస్కృతిక పదాత్పరతశ్చ గాఁడు, వాఁడ్వాదయః స్యురితి బోధ్యాః. మరుకవాడు. జోగివాడు, దాసరివాడు, కమ్మరవాడు ఇత్యాది. (?)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

గొల్లాదిభ్యో డుజాదిః ౭

గొల్ల, కల్ల, బంట, పెద, పెద్ద, మాలాదిభ్యః పరత స్తద్ధితడు జాదిప్రత్యయా వికల్పేన స్యుః గొల్ల: గొల్లడు; గొల్లాండు, గొల్లవాడు; కల్ల:- కల్లడు, కల్లాండు, కల్లవాడు, మాల, మాలాఁడు, మాలవాడు ఇత్యాది. తొండీడు, మన్నీడు, మావుటీడు, మణియగాఁడు, కొండెగాడు, కొల్లవాడు, మిండగాడు, మిండడు, ముత్తాండు, చిన్నాండు, పెద్దాండు, పెదవాఁడు; చంటివాఁడు, దొమ్మరివాడు; కల్లరి, జూదరి, ఒంటరి, ఓర్పరి, నేర్పరి; వేడుకవాడు, మంచివాడు; బత్తెగాడు, వేటగాడు, ఒంటరిగాడు, కల్లరిగాడు, పోటరి, పోటరిగాఁడు, ముదుపరిగాడు ఇత్యాది.

వడుర్యత్కిమోః ౮

యత్కింశబ్దయో 'ర్వడు' ప్రత్యయః స్యాత్. ఎవడు.

తద్ధితానాం మహతోర్నిరమః ౯

తద్ధితాంతానాం పుమమహతాం ద్వితీయైకవచనస్య డుజో నిరా దేశః స్యాత్. వాఁడు, వాని; చెలికాడు, చెలికాని; కొండీడు, కొండీని, రంగడు, రంగని ఇత్యాది.

టాదిషు చ ౯

తృతీయాదిషు పరేషు తద్ధితామహతోరేకవచనస్య డుజశ్చ 'ని' రాదేశః స్యాత్. దానిచేత, చెలికాని కొఱకు, ముత్తానివల్ల, మిండగాని కొఱకు, కల్లరినికి, మిండనియందు, రంగనిచేత, తిప్పనికొఱకు, కొండని వల్ల, మెత్తనికి, కుప్పనియందు ఇత్యాది.

లులూ వుజః ౧౦

జశ్శసోః పరయో స్తద్ధితామహతాం డుజ్ ప్రత్యయస్య లులా వాదేశౌ క్రమాత్ స్తః. మన్నెవాడు, మన్నెవాఁడ్లు, చెలికాండ్లు మాలవాండ్లు, మాలాండ్లు, కొండీడు, కొండీండ్లు, రంగండ్లు, తిప్పండ్లు,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మన్నెగాండ్లు, చెలికాండ్లు, మాలవాండ్లు, కొండండ్ల, రంగండ్ల, తిప్పండ్ల ఇత్యాది.

లశ్చ ౧౧

తృతీయాదిషు పరేషు తద్ధితామహతోర్బహువచనస్య డుజ్ప్రత్యయస్య 'ల'ప్రత్యయః ఆదేశః స్యాత్. మన్నెవాండ్లచేత, చెలికాండ్లయందు, కొండీండ్లచేత, రంగండ్లకొఱకు, తిప్పండ్లవల్ల, మల్లండ్లకు, తిమ్మాండ్లయందు ఇత్యాది.

పూర్వస్యేత్ తుచ్ఛార్థే ౧౨

తుచ్ఛార్థే 'గాడు' శబ్దాత్ పూర్వపదస్య అకారస్య ఇకారః స్యాత్. ఉపాధ్యాయిగాడు, అయ్యిగాడు, మల్లిగాడు, శేషిగాడు, కొప్పిగాడు, తిప్పిగాడు ఇత్యాది.

డుజో వా లుక్ ౧౩

తుచ్ఛార్థకపదాత్పరస్య గాడు శబ్దస్య డువర్ణకస్య వా లుక్ స్యాదామంత్రణే. ఓరి శేషిగా, ఓరి కుప్పిగా, ఉపాధ్యాయిగా; బహువచనే పూర్వవత్. కుప్పిగాండ్లు, కుప్పిగాండ్లారా, బ్రహ్మచారిగాండ్లు, ఓ బ్రహ్మచారిగాండ్లారా ఇత్యాది.

సంబంధజ్ఞాత్యాదిష్వదిః ౧౪

మహదమహతోర్ధర్మధర్మినామభ్యః పరతః సంబంధజాత్యాదిషు అదిప్రత్యయః స్యాత్. సొగసుది, అంటుది, క్రొత్తది, మంచిది, కన్నెది, బాపనది, సూదరది, రామునిది, సీతది, గౌరిది, దొమ్మరిది, గొల్లవిది, రంగనిది, లక్కనిది, దానిది, వారిది, దీనిది, వీనిది, నాది, నీది, మనది ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

హ్రస్వయదాదిభ్యో దిర్మహాదేకస్య ౧౫

హ్రస్వేభ్యో యత్తదేతచ్ఛబ్దేభ్యః పరతో దిః స్యాత్. ఏది, అది, ఇది.

ద్యంతాదేర్నావమాదిపరే ౧౬

అమాదిపరే నివర్ణకే దివర్ణకాత్పరతో దీర్ఘాంతా యత్తదేతచ్ఛబ్దాః స్యుః. దేః దేనిని, దానిని, దీనిని, దేనిచేత, దానిచేత, దీనిచేత, దేనికొఱకు, దానివల్ల, దీనికి, దానియందు ఇత్యాది.

తదో డో వా పుంసి ౧౭

తచ్ఛబ్దస్య వా స్యాత్పుమర్థే సర్వనామసు డుఙ్ ప్రత్యయః. వాఁడు; బహువచనే; వాఁడ్లు.

వ్యేతదః ౧౮

ఏతచ్ఛబ్దస్య 'వి' స్యాత్ సర్వనామ్నః వీఁడు; బహువచనే వీరు.

ఏద్యత్కిమోః ౧౯

దేశ్యే యచ్ఛబ్దకింశబ్దయోరే స్యాత్. ఏ. పుంలిఙ్గత్వాడ్డుఙ్. ఏడు, ఏరు.

ఆదతః ౨౦

దేశ్యే సర్వనామ్ని తచ్ఛబ్దస్య ఆత్స్యాత్. ఆడుఙ్. ఆడు, ఆరు.

ఇదమదసేతదామీత్ ౨౧

ఇదమదసేతచ్ఛబ్దానా మీత్స్యాత్ దేశ్యే సర్వనామ్నః ఈడుఙ్ ఈడు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సర్వనామ్ని చ దేశ్యే చ ౨౨

సర్వనామసు హ్రస్వయచ్ఛబ్దకింశబ్దయోర్వడురాగమః స్యాత్పు మర్థే; ఎవఁడు, ఎవరు.

ద్విర్వా ౨౩

యచ్ఛబ్దాత్పరస్య వడ్వాగమవకారస్య వికల్పేన ద్విత్వం స్యాత్; ఎవ్వడు, ఎవడు.

దీః పుంసి ౨౪

పురుషార్థే ప్రకృతిప్రత్యయయోర్దీర్ఘశ్చ వా స్యాత్. ఏ వాఁడు, ఎవ్వాఁడు, ఏవారు, ఎవ్వారు ఇత్యాది.

చోటోశ్చ ౨౫

చోటు శబ్దస్య చ వా దీర్ఘః స్యాత్; చొటు, చోటు, చటు, చాటుం

తవలాదిర్వాది ౨౬

తదాదిభ్యః పరతశ్చోట్వాదయః స్యుః. అచొటు, అచోటు, అచ్చోటు, ఆచోటు, అచ్చొటు, అచట, అచ్చట, అటు, ఆటు, అట్టు, అచ, అచ్చ, ఆచ, అవల, అవల, అవ్వల, అట్లు, ఎట్లు, ఇట్లు, ఇట్టులు, ఎట్టులు ఇత్యాది.

వతె-వరితె-వరిత్వాది స్త్రియామ్ ౨౭

స్త్ర్యర్థే యత్కింశబ్దాభ్యాం పరతో వతె, వరితె, వరిత్వాదయ ఏతే తద్ధితస్త్రీప్రత్యయాః స్యుః; ఎవతె, ఎవ్వరితె, ఎవ_ర్తె, ఎవరితు, ఎవ_ర్తు, ఎవ్వతె, ఎవ్వరితె, ఎవ్వ_ర్తు ఇత్యాది.

ఏకాద్యలుక్ ౨౮

ఏకశబ్దాత్పరేషాం వతెప్రభృతీనాం స్త్రీప్రత్యయానాం వస్య లుక్

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

స్యాత్; ఒకతె, ఒక్కఁతె, ఒక్కఁరిత, ఒక్కఁరితె, ఒకర్తు, ఒక్కఁర్తు ఇత్యాది.

కె, మె, పె, బిడాది తదాదిభ్యః ౨౯

స్త్ర్యర్థే దీర్ఘతదాదిభ్యో ధర్మధర్మినామభ్యః పరతః సంబంధజాత్యాదిష్వేతే తద్ధితస్త్రీప్రత్యయాః స్యుః. ఈకె, ఈమె, ఈపె, ఏమె, ఏపె, ఆబిడె, మంచియాపె, సొగసాబిడె, క్రొత్తామె, చాకలాపె, రాచామె, బాపనాబిడె, క్రొత్తామె, సూదరాకె ఇత్యాది.

కత్తె ధర్మధర్మినామభ్యామ్ ౩౦

నామభ్యః పరతశ్చ సంబంధజాత్యాదిషు స్త్ర్యర్థే 'కత్తె' స్యాత్. ఆకత్తె, ఈకత్తె, ఏకత్తె, సొగసుకత్తె, నీటుకత్తె, బత్తెకత్తె, వింతకత్తె చాకలకత్తె, సూదరకత్తె ఇత్యాది.

తే జాతిపుంయోగయోః ౩౧

స్త్ర్యర్థే జాత్యర్థపుంయోగార్థయోస్తే ప్రత్యయః స్యాత్; బాపనతె, బాపనతెలు, గొల్లతె, చాకలితె, దొమ్మరితె, మాలతె, మాలతెలు ఇత్యాది.

సదయాహ్వానేఽణ్ణిల్లాళ్వాద్యాః ౩౨

పితృమాతృణాం సదయాహ్వానే తన్నామభ్యః పరతోఽణ్ణిల్లాళ్వాద్యాః స్యుః. అయ్యణ్ణి, అన్నల్లి, అమ్మణ్ణి, అక్కల్లి, అమ్మళు, అక్కాళు.

సో రేకాదేః ౩౩

సర్వనామస్వేకాదిగణస్య సోర్డుజ్ స్యాత్. ఒక్కఁడు, ఎల్లఁడు, వాఁడు, వీఁడు, అతఁడు, ఎవఁడు; తదభావే ఒక్కటి, ఒక్కఁతె.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

క్వచిదమహతశ్చ ౩౪

క్వచిత్ స్థలే అదంతస్యామహత్పదస్య చ సోర్డుజ్ స్యాత్. కొండడు, చెన్నడు, ముత్తడు, కత్తళ(డు ఇత్యాది.

వాఽతో ధర్మిణః. ౩౫

తద్ధితాక్రియ స్యాదంతదీర్ఘపదస్య డుజ్ వా స్యాత్పుంసి. గొల్ల, గొల్ల(డు; మాల, మాల(డు; కల్ల, కల్ల(డు; బంద, బంద(డు ఇత్యాది.

న సుప్యత్ ౩౬

తద్ధితాంతానాం సర్వనామ్నామమహతాం సుపి పరే నోత్వం స్యాత్; ఎవుడు, ఒక్కడు, ఎల్లుడు, అతు(డు; కొండు(డు, చెన్ను(డు ఇత్యుత్వం న.

ద్విస్తదాదిభ్యస్తః ౩౭

హ్రస్వదీర్ఘభేదాభ్యాం ద్వివిధేభ్యో దేశ్యతదాదిభ్యః పరతస్తః స్యాత్తదర్థే పుంసి సర్వనామసు; అత(డు, ఆత(డు, ఇత(డు, ఈత(డు, ఎతడు, ఏత(డు, ఎతనిచేత, ఎతనికొఱకు, ఎతనివల్ల, ఎతనికి, ఎతనియందు ఇత్యాది.

తద్ధితామహతోర్లుగమాదౌ ౩౮

తద్ధితాంతానామమహతాం చ డుజో లుక్ స్యాదేకవచనే అమాదౌ పరే; గొల్లవాని, గొల్లవాండ్లచేత, గొల్లవాండ్లకొఱకు; గొల్లవానికి, గొల్లవాండ్లకు, కొండనిచేత, కొండండ్లచేత, కొండండ్లకొఱకు, కొండనికొఱకు, కొండనికి, కొండండ్లకు.

మహతోఽచి లావితి నివౌ లు జసో ల జసః ౩౯

గొల్లవాండ్లు, గొల్లవాండ్ల; కొండండ్లు, కొండండ్ల ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈగ్యానాం వా లుగ్జసాదౌ ౪౦

ఈకారగివర్ణ ధర్మ్యదంతానాం దుజ్వర్ణకస్య వికల్పేన లుక్ స్యాత్ జసాదౌ పరే బహువచనే. కొండఃడ్లు, కొండలు; మావటీండ్లు, మావటీలు; మస్కిఃండ్లు, మస్కీఃలు; మిండగీండ్లు, మిండగీలు; మిండఃడ్లు, మిండలు; దుండగీండ్లు, దుండగీలు; బండఃడ్లు, బఃడలు; శేషం పూర్వవత్.

నేః కిః ౪౧

తద్ధితాంతానాం సర్వనామ్నామమహతాం చ షష్ఠీవిభక్తేరేకవచనే నిప్రత్యయాత్పరతః 'కి' ప్రత్యయః స్యాత్; వానికి, ఒక్కనికి, కొండనికి,

లాత్కుఃరసర్వనామ్నః ౪౨

తద్ధితాంతానామమహతాం చ సర్వనామరహితానాం షష్ఠీబహువచనే లప్రత్యయాత్పరతః 'కు' ప్రత్యయః స్యాత్. గొల్లవాండ్లకు, కొండఃడ్లకు, గొల్లలకు, కొండలకు ఇత్యాది. అసర్వనామ్నః కిమ్? వారికి, వీరికి, ఒకరికి ఇత్యాది.

జనసంఖ్యాసంప్రశ్నే ందః ౪౩

జనానాం సంఖ్యాసంప్రశ్నే ప్రహస్వదేశ్యకింతదాదిభ్యః పరతో'ందః' స్యాత్. సర్వనామ్ని బహువచనే; రుః. ఎందరు, అందరు, ఇందరు, కొందరు.

దాక పర్యంతే ౪౪

పర్యంతార్థే 'దాక' స్యాత్. నాదాక, నీదాక, వారిదాక, రాముని దాక, ఇంటిదాక, ఊరిదాక ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పరిమితావంతః ౪౫

దేశ్య హ్రస్వకింతదాదిభ్యః పరస్మాత్పరిమితపదాత్పరతో యావత్తావత్క్రియ దర్థేషు 'దాక' స్యాదవ్యయే, అంతదాక, ఇంతదాక, ఎంతదాక, కొంతదాక.

లుక్తస్య గురౌ ౪౬

పర్యంతార్థక దాక పదే పరే పరిమితి పదతకారస్య లుక్స్యాద్పూర్వహ్రస్వతేర్మతే, అందాక, ఇందాక, ఎందాక, కొందాక, ఇత్యాది.

పుడుర్యదాద్యర్థే ౪౭

హ్రస్వయదాదిభ్యః పరతః 'పుడుః' స్యాద్యదా తదేదానీ మర్థేషు. ఎపుడు, అపుడు, ఇపుడు.

ద్విశ్చ ౪౮

పుడోః (పోః) ద్విత్వం వా స్యాత్, ఎప్పుడు అప్పుడు, ఇప్పుడు.

ఉతో వా లుక్ ౪౯

పువర్ణ స్యోకారస్య వా లుక్స్యాత్ ఎప్డు, అప్డు ఇప్డు.

వంటిః సదృశే ౫౦

సాదృశ్యార్థే 'వంటిః' స్యాత్. రామునివంటివాడు, జానకివంటియాబిడ, మెరుపువంటి మేడ.

యాదృశాదౌ టిటువంటి ౫౧

యాదృశతాదృశకీదృశైతాదృశార్థే దేశ్యహ్రస్వ యదాదిభ్యః పరతః టిటువంటీ స్తః.

పశుజడసంఖ్యాసంప్రశ్నే నిః ౫౨

పశుజడసంఖ్యాసంప్రశ్నే హ్రస్వయదాదిభ్యః పరతో నిః స్యాత్.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

టినోర్ద్విః ౫౩

సాదృశ్యటివర్ణస్య, పఠుజడ సంఖ్యా సంప్రశ్నవివర్ణస్య ద్విత్వం స్యాత్; ఎట్టివాడు, అట్టి దేవుడు, ఇట్టి మనుష్యుడు; ఎన్ని గుఱ్ఱాలు, కొన్ని ఏనుగులు, అన్ని గోపురములు, ఇన్ని రూకలు, ఎటువంటివాడు, అటువంటివాడు, అటువంటి దొర, ఇటువంటి రత్నము ఇత్యాది.

తత్రాద్యర్థేఽందుః ౫౪

తత్ర, యత్ర,కుత్రార్థే'ష్వందుః' స్యాత్ హ్రస్వదేశ్యతదాదిభ్యః పరతః. అందు, ఇందు, ఎందు ఇత్యాది.

ఎడుః ప్రస్థాదిమానే ౫౫

ప్రస్థాదిభ్యః పరతః 'ఎడుః' స్యాత్ అంతర్మానే. పట్టెడు, పడెడు, తూమెడు, చిట్టెడు, మిల్లెడు, చెంబెడు ఇత్యాది.

మానాదేసిః ౫౬

మానార్థకపదాత్పరత స్తదర్థే ఏసిః స్యాద్దేశ్యాగమః; చెంబెడేసి, ముంతెడేసి, చిట్టెడేసి, పడెడేసి, కుంచెడేసి, గురిగింజంతేసి, రూకంతేసి, ఏనుగంతేసి, ముత్తెమంతేసి ఇత్యాది.

గుంజాదిభ్యోఽంతః ౫౭

గుంజదండాదిభ్యః పరతః బహిర్మానేఽంతః స్యాత్. గురిగింజంత, రూకంత, దుడ్డంత, కల్లంత ఇత్యాది.

గో దేః ౫౮

ప్రత్యక్షదృశ్యార్థే హ్రస్వదేశ్యయదాది పరస్మాద్దివర్ణకాత్పరతో గో స్యాత్.అదిగో, ఇదిగో, ఎదిగో ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అనః పుంసి ౪౯

దేశ్యదీర్ఘతదాదిభ్యః పుంసి 'అనః' స్యాత్ యదర్థే తద్ధితే. ఏయన, ఆయన, ఈయన ఇత్యాది.

ఆలుర్మతుపః ౫౦

మతుబర్థస్య ఆలుః స్యాత్. ఇల్లాలు, చూలాలు, ఏరాలు ఇత్యాది. ఇల్లు కలిగినది ఇల్లాలు, చూలు కలిగినది చూలాలు.

దారార్థే చ ౫౧

ఆలుర్దారార్థే చ స్యాత్. ఆలు, పెండ్లాము.

అదుతో రో ధర్మిణః ౫౨

అదంతతజ్జదేశ్యే ధర్మపదాత్పరతః రేఫః స్యాదాలౌ పరే. పేదరాలు, ముద్దరాలు, జవరాలు, గొ్రడాలు.

ఉచ్చ ౫౩

తత్సధర్మిపదస్యాకారస్య రేఫే పరే ఉత్వం స్యాత్ క్వచిత్సలేషు. ఊరురాలు, ధీమంతురాలు, ధీరురాలు ఇత్యాది.

ఏసిః సంఖ్యాయాః ౫౪

ఏకాదిసంఖ్యాయాః పరతః ఏస్యాగమః స్యాత్ ప్రమాణార్థే. ఒక్కటేసి, రెండేసి, మూడేసి, పదేసి, ఇరువదేసి, ఎనుబదేసి, నూరేసి, వెయ్యేసి ఇత్యాది.

నేపుః కాలేంతాత్ ౫౫

దేశ్య హ్రస్వకింతదాది పరస్మాదంతాత్పరతః కాలార్థే 'నేపుః' స్యాత్. కొంత నేపు, అంతనేపు, ఇంతనేపు, ఎంతనేపు ఇత్యాది. ఇతి తద్ధితాః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథైకపదస్య ౬౬

ఆసమాసవిధేరధికారోఽయమ్.

ఐదోతోరయ్యవూ ౬౭

ఐకారౌకారయోః క్రమాత్ అయి, అవు స్తః; అయి, అవు.

అతో యావయ్యైతౌ ౬౮

అకారస్య ఇవర్ణకే పరే అవశ్చ ఔచ్చ స్తః; ఆవు, ఔ, సవురు, సౌరు.

సాచ్కే తదో రావణస్య ౬౯

అచ్సహితకకారే పరే పూర్వతో విద్యమానతకారదకారయో స్త కారదకారౌ ఉభౌ స్తో రావణస్య మతే; బ్రతుకు, బ్రదుకు; మెతుకు, మెదుకు; ముతుకు, ముదుకు; అతుకు, అదుకు; భొతుకు, భొదుకు ఇత్యాది.

క్వచిదాదేర్డో డః ౭౦

క్వచిత్థ్సలే ఆంధ్రశబ్దేషు పదాదేర్దకారస్య డకారః స్యాత్. దాయఁడు, డాయఁడు; దుగ, డుగ; దెబ్బది, డెబ్బది; దొక్కు, డొక్కు ఇత్యాది.

అనాదిణశ్చ ౭౧

మధ్యాంత్యణకారడకారయోశ్చ డః స్యాత్. అణంచె, అడంచె; వణఁకు, వడఁకు; అణఁకువ, అడఁకువ; కణఁక, కడఁక; పూఁబోణి, పూఁబోడి, వాణి, వాఁడి ఇత్యాది.

క్వచిద్గో వః ౭౨

క్వచిత్థ్సలేషు గస్య వః స్యాత్. పగడము, పవడము; చివురు,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చిగురు; అగశాకు, అవశాకు; పగలు, పవలు; పొగ, పొవ; తీగె, తీవె:
తొగరు, తొవరు ఇత్యాది.

ఏతద్వీపరొదధీనమేవ ౭౩

అత్సానునాసికస్య దేః పదమధ్యాక్షరస్య సానునాసికస్య అత్వ
మేవ స్యాత్. చెలఁగె; కలఁక, చెలఁగ, పొలఁతి, పడఁతి, వెలఁగ, కడఁక
ఇత్యాది.

ఉచ్ఛృద్ధస్య ౭౪

శుద్ధసంజ్ఞస్య దేశ్యపదస్య మధ్యాక్షరస్య ఉత్వమేవ స్యాత్,
మకురు, అగుకు, పిచ్చుక, బొజుగు, కాటుక, కొడుము, ముతుకు,
బొదుకు, మునుగు, తబుకు. చమురు, చెరుకు, పళుకు, చివురు. పసుపు
ఇత్యాది.

ఉపో త్తమో త్తమౌ ౭౫

ఆద్యక్షరాత్పరతో యో వర్ణః స ఉపో త్తమః. తస్మాత్పరో వర్ణ
ఉత్తమసంజ్ఞః స్యాత్.

ఇయోః ౭౬

ఆద్యక్షరాత్పరవర్ణ తత్పరవర్ణయోః అకారస్యేకారః స్యాదేక
వచనే కేషాంచిన్నామ్నామ్. తలిమ, చెలిమ, మెలిమ, వెలిమ, తాలిమ,
మాలిమ, బలిమ, కారిమ, అనేన సూత్రేణ కలిమి, చెలిమి, మెలిమి,
తాలిమి, మాలిమి, బలిమి,

ఉదుపో త్తమేతః ౭౭

బహువచనే ఉపో త్తమేకారస్య ఉత్స్యాత్. కలుములు, చెలుములు,
వెలుములు, మెలుములు, మాలుములు, తాలుములు, బలుములు, కొరువులు
ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వక్రతమయ్రశుతీ రావణస్య ౭౮

ఏజ్ వికారయశ్రుతీ స్తో రావణస్య మతే;చె. చ్యై. మె. మ్యై. చెయి, మెయి, చెలు, చ్యైయి, మేలు, మ్యైలు, మేను, మేనులు, చేతులు. పతంజలిరేజ్ వివృతతర ఇతి భాష్యే నిగదితవాన్.

శుద్ధాభస్య దీః ౭౯

ఏకాక్షరస్య శుద్ధాభశబ్దస్య దీర్ఘః స్యాత్. చేయి, రాయి, నూయి, పయి, చేయి, దాయి, చే, రా, నూ, పి, నే, వా ఇత్యాది.

వాదేర్లుః ౮౦

వికల్పేన తేషాం శుద్ధాభశబ్దానాం దీర్ఘాత్పరతో యిః స్యాత్. చేయి, రాయి, నూయి, పయి, చెయి, దాయి ఇత్యాదీనాం క్వచిద్దేశస్య క్వచిత్త్వలేష్వనేకాచో దేశస్య దీర్ఘాత్పరతశ్చ వికల్పేన యిః స్యాత్. తురా, తురాయి; కటా, కటాయి; నేజా, నేజాయి ఇత్యాది.

లయశ్చ ౮౧

ఏజో వివృతతరస్య లఘుయకారోఽపి వా స్యాత్. ముత్తె, ముత్యెము, గిన్నె, గిన్యె, పాశెము, పాశ్యెము, కన్నె, కన్న్యె, మిద్దె, మిద్ద్యె ఇత్యాది.

ఇయశ్చ ౮౨

ఇయాదేశశ్చ వా స్యాత్. కన్నె,కన్నియ; గిన్నె,గిన్నియ; ముత్తెము, ముత్తియము; పాశెము, పాశియము ఇత్యాది.

మధ్యయో ఽ తౌ ౮౩

మధ్యయకారస్య అకారఏకారౌ ద్వౌ స్తః నెయ్యము, నెయ్యెము; ఒయ్యన, ఒయ్యెన; బియ్యము, బియ్యెము; కయ్యము, కయ్యెము;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

చయ్యన, చయ్యేన ఇత్యాది.

చో దంత్యత్వమ్ ౨-౪

చస్య దంత్యేఽచి పరే దంత్యత్వం స్యాత్. చప్పుడు, చనువు, చాన, చావు, చుక్క, చూపు, చోటు, చౌకు, చందమామ ఇత్యాది.

తద్వతి తాలవ్యత్వమ్ ౨-౫

తాలవ్యాచి పరే చస్య తాలవ్యత్వం స్యాత్. చికిలి, చిలుక, చెన్నుడు, చెక్కిలి, చెత్త ఇత్యాది.

నిందాయాం గిః ౨-౬

ఆమ్రేడితపదస్యాదివర్ణస్య నిందార్థే గిరాదేశః స్యాత్. సురలు, గిరలు; తిన్నె, గిన్నె; ఇల్లు, గిల్లు; దేవుడు, గివుడు, శ్రీమద్భాగవతే "ఈ స్తంభంబునఁ జూపగలవె చక్రిన్ గిక్రిన్" (7-279) - ఇతి పోతరాజు ప్రయోగాచ్చ. ఆంధ్రహరివాసే "సురలంచుంగిరలంచుఁ బల్కెదవు నీ సుద్దుల్ వినంగూడ దత్తటి మద్బాహుబలంబుచే నీ మెదన్...." ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథ కారక ప్రక్రియా

కర్త్రికర్మాదికం సమమ్ ౧

అస్మిన్ త్రిలింగశాస్త్రే కర్తృకర్మాదికం సర్వం పాణినీయసమం స్యాత్.

తత్సాదేశ్చ ౨

తత్సమతద్భవదేశ్యానాం చ సమానం కారకాదికం స్యాత్.

అర్థశాస్త్రం చ ౩

సర్వాసాం భాషాణాం అర్థశాస్త్రం చ సమం స్యాత్.

పదాని స్వేచ్ఛమ్ ౪

ఆకాంక్షాయోగ్యతావంతి పదాని స్వేచ్ఛం ద్వయే స్యుః. తదుక్తం భాష్యే సంస్కృతశబ్దా ఉత్సృజ్యంతే తేషాం యథేష్టమభిసంబంధః ఇత్యాది.

సుశ సౌ వావలెయోగే ౫

వలెయోగే వికల్పేన ప్రథమా ద్వితీయా విభక్తీ స్తః. నీ వలె, నినువలె, మీవలె, మిమువలె, నా కరణి, ననుకరణి, రాముడువలె, రామునివలె ఇత్యాది.

జేఙ్సః ౬

షష్ఠీవిభక్తేశ్చతుర్థీవిభక్తిః స్యాత్. నీకిచ్చెద, నీ కొఱకిచ్చెద, కృష్ణునికిమ్మనె, కృష్ణుని కొఱకిమ్మనె ఇత్యాది.

6)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ద్వితీయా కూర్చియోగే ౭

కూర్చియోగే ద్వితీయావిభక్తిః స్యాత్. రామునికూర్చి తపము లొనర్చె.

పంచమీ తృతీయాయాః ౮

తృతీయావిభక్తేః పంచమీవిభక్తిః స్యాత్. నీ వలన నేమయ్యానిం

జిజసోర్నపుంసకే ౯

నపుంసకే సప్తమీషష్ఠ్యోః ద్వితీయా స్యాత్. కుండయందేమి-కుండనేమి; విన్నలుకనె, విన్ననెనె(?), రాముని కోడలు, ఆవులపాలు, గిరిని విలసిల్లె, తరులనొప్పారె, అతనిసొమ్ము, బ్రాహ్మల గుంపు, భువిని పెంపొందె, గొడుగులనీడ ఘనుల కొండలపాలుగా జేసిన కొలంత ఇత్యాది.

జిజసిసోస్సుప్ ౧౦

నపుంసకే సప్తమీపంచమ్యోః ప్రథమా స్యాత్. రథమెక్కె, రథమునందెక్కె, కొండదిగె, కొండనుంచి దిగె, ప్రాతఃకాలమందే లేచి పోయిరి.

జసశ్చ ౧౧

షష్ఠీవిభక్తేః ప్రథమా స్యాన్నపుంసకే. పట్టనముపోయె, పట్టనానకు పోయె; తీర్థమువచ్చె, తీర్థానకు వచ్చె ఇత్యాది.

జిజసోష్టాస్టే ౧౨

సప్తమీషష్ఠ్యోస్తృతీయాచతుర్థ్యౌ స్తో నపుంసకే చెరువుననేమి, చెరువులోనేమి, కోలనుగొట్టె, కోలచేత గొట్టె, ఖడ్గమున నరికె, ఖడ్గము చేత నరికె, నీకై యిచ్చితి, నీ కిచ్చితి ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వ్యత్యయవ్యవహితయోశ్చ ౧౩

షష్ఠీసమాసే సర్వే విశేష్యవిశేషణశబ్దాః పదాంతరైర్వ్యత్యయే వ్యవహితే చ ప్రయోజ్యాః స్యుః. "నరసింహరాయచంద్రుని. శరమరుదుగ కీర్తి వెలసె" బడబాగ్నిభట్టారక కృతరామచంద్రాభ్యుదయే "రాముని మహిలోన మిగులఁ బ్రబలెఁ గీర్తి." భల్లటకవికృతే "కీర్తి విలసిల్లె విక్రమశీలివరుని" - ఇత్యాది.

ద్వంద్వ ఉ రః ౧౪

ద్వంద్వసమాసే ఋకారస్య రేఫః స్యాత్. విధాత్ర శంకరులఁ గొలుతు, సవిత్రచంద్రుల భజింతు. భారతే ఆదిపర్వణి అన్నం భట్టారకస్య మహాప్రయోగః. "రామమాంధాత్రరఘుశిలీఖులు ముదంబున నేలిరె యే యుగంబునన్" - ఇత్యాది.

సలలోః సబిందుర్వా డుః ౧౫

ద్విత్వసహితలువర్ణస్య గృహాదిగణస్య బిందు విశిష్టడువర్ణకో వికల్పేన ఆదేశః స్యాల్లులయోః పరయోః. ఇల్లులు, ఇండులు. ఇండుల, విల్లులు, విండులు; ముల్లులు, ముండులు ఇత్యాది.

ఉల్లుక్చ ౧౬

తస్య డువర్ణకోకారస్య వికల్పేన లుక్స్యాల్లులయోః పరయోః ఇండ్లు, విండ్లు ఇత్యాది.

నిత్యం దారాదేః ౧౭

దారాదిగణస్య ఆలయో రురావాదేశౌ స్తః. చకారో వికల్పార్థః. ఆండురు, ఉల్లుక్ ఆండ్రు, ఆండ్ర; చెల్లెలు, చెల్లెండ్రు, చెల్లెండ్ర; కోడలు, కోడండ్రు, కోడండ్ర; మరదలు, మరదండ్రు, ఏరాలు, ఏరాండ్రు, ఇల్లాలు, ఇల్లాండ్రు, కూతురు, కూతుండ్రు, కూతుండ్ర,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

రలయోరభేదాత్ వికల్పే చెల్లెండ్లు, కోడండ్లు, కూతుండ్లు, మరదండ్లు ఇత్యాది.

రలయోగే ళ్లః ౧౮

రేఫలకారయోర్యోగే ళ్లః స్యాత్. గోరులు, గోళ్లు; వేరులు, వేళ్లు; ఊరులు, ఊళ్లు; పేరులు, పేళ్లు-ఇత్యాది.

సలలోరులోపశ్చ ౧౯

ద్విత్వసహితలవర్ణాంతానాం ఉకారస్య వా లోపః స్యాత్. పందిళ్లువేసి, పందిళ్వేసి; అంబళ్లుగాచి, అంబళ్గాచి; కంబళ్లు గట్టి, కంబళ్గట్టి ఇత్యాది.

లీనామితశ్చ ౨౦

ఔపవిభక్తిక యోగ్య లివర్ణానాం ఇకారస్య లుగ్వా స్యాత్. లివర్ణాంతత్వాద్బిందుసహిత డు వర్ణకశ్చ. బాణలి, బాణండులు; ఉల్లోపే, బాణండ్లు. బాణలులు, లోరతవికల్పే బాణల్లు. గొడ్డలి, గొడ్డండ్లు, గొడ్డండులు, గొడ్డల్లు ఇత్యాది. ఏవం కొడవలి, గుద్దలి, తిరుగల్యాదయః.

లుః సంయుక్తసమాప్తస్య ౨౧

సంయుక్త సమాప్త శబ్దస్య భూయాంతే లుప్రత్యయః స్యాత్. చకారో వికల్పార్థః. పందిళ్లువేసి, కంబళ్లు గట్టి, కంబళులు గట్టి; అంబళ్లు గాచి, అంబళులు గాచి, త్రాళ్లు ముళ్లువేసి ఇత్యాది.

నః సమహతాముతామ్ ౨౨

కేషాంచిద్దేశ్యానాముదంతానాం సప్తమ్యేకవచనే నట్ స్యాత్. టకారస్య ఇత్సంజ్ఞా. ఊరున, మేనున, పేనున, గట్టున.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఉనో వా లుక్ ౨౩

తయోర్దేశ్య పదవిభక్తి పదయోర్విద్యమానస్య ఉనోలు వాక్స్యాత్. ఊర్ + అ సంధిః ఊర, మేన్ + అ మేన, పేర్ + అ పేర; గెట్ట్ + అ = గెట్ట ఇత్యాది.

అట్టాన్జ్యోః ౨౪

తృతీయాసప్తమ్యోరర్థే ఔపవిభక్తికనామ్నామత్స్యాత్. క్రేఁగంటఁ జూచె, పంటఁగొరికె, మింటఁ దిరిగె; కోటఁగిట్టె ఇత్యాది.

స్త్రియామనుతాం సోర్లుక్ ౨౫

ఉదంతవ్యతిరిక్తానాం స్త్రియాం సోర్లుక్ స్యాత్. మాత, భామ, రమణి, కన్నె, ఇంతి, ముగుద, లచ్చి. అనుతాం కిమ్ ? వధువు, తనువు.

అమహతః సమస్య చ ౨౬

అమహతః సర్వస్య స్త్రీలింగసమశబ్దస్య చ సులోపః స్యాత్. గోడ, మేడ, పేట, కోట, కూలి, వాడి, తోడు, మిద్దె, గిన్నె ఇత్యాది.

ములగంతాః ౨౭

అస్యాం త్రిలింగభాషాయాం సర్వే శబ్దా ములంతా లగంతా ఏవ స్యుః. సూత్రే ములగంతా ఇత్యుక్తత్వాన్నాన్యే శబ్దాః స్యురితి బోద్ధవ్యాః. సింగము, గుఱ్ఱము, పల్లము, పళ్లెము, కళ్లెము, గొళ్లెము, పాళ్యము, కోట, వేలు, గోడ, మెడ, గంప, గొడ్డలి, కొడవలి, పసుపు, గోరు, గిన్నె, తిన్నె, వన్నె, పీట, మాల, పెద్ద, లక్కన ఇత్యాది.

ఉల్లోపో భల్లటస్య ౨౮

నాంతలాంతానాముదంతానాం నామ్నాం త్రయాణాం అంత్యోకారస్య లోపః స్యాత్ భల్లటస్య మతే. వనములు, వనముల్; పెద్దలు,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పెద్దల్; మేను మేన్; తాను, తాన్; తలంతును, తలంతున్; చూచెను, చూచెన్; చేసెను, చేసెన్ ఇత్యాది.

అనృహశోః పరస్య ప్రాద్విత్వే ౨౯

యత్తదేతత్తద్భవానాం ఏకారాకారేకారాణాం ఋకారహకారరేఫశషసవర్జితస్య ప్రాస్వద్విత్వే క్రమాద్వికల్పేన స్తః. ఆ కలకంఠి-అక్కలకంఠి; ఈ ఖేచరుడు - ఇఖ్ఖేచరుడు; ఏ గజము - ఎగ్గజము; ఆ చపలాక్షి - అచ్చపలాక్షి; ఈ ఘనుడు-ఇఘ్ఘనుడు, ఆ ఛత్రము - అచ్ఛత్రము; ఏ గజంబు - ఎగ్గజంబు; ఆ ఝషకేతనుడు - అఝ్ఝషకేతనుడు; ఈటంకాయుధుడు - ఇట్టంకాయుధుడు; ఏ ప్రకారము - ఎప్ప్రకారము; ఆ డంభము-అడ్డంభము; ఆ ఢక్క - అడ్ఢక్క; ఆ తపస్వి - అత్తపస్వి; ఈ దనుజారి - ఇద్దనుజారి; ఈ ధనదుండు - ఇద్ధనదుండు; ఏ నగంబు - ఎన్నగంబు; ఈ పద్మనేత్రి - ఇప్పద్మనేత్రి; ఆ ఫాలాక్షుడు - అప్ఫాలాక్షుడు; ఈ బలిధ్వంసి - ఇబ్బలిధ్వంసి; ఆ భూపాలుడు - అబ్భూపాలుడు, ఆ మాత - అమ్మాత; ఆ యజ్ఞభోక్త - అయ్యజ్ఞభోక్త; ఆ లక్ష్మీపతి - అల్లక్ష్మీపతి; ఈ వసుమతి - ఇవ్వసుమతి; ఆ క్షత్రియుడు - అక్షత్రియుడు - ఇత్యాది. అనృహశోః కిమ్? ఆ ఋషి, ఈ హరి, ఏ రాముడు, ఈ షణ్ముఖుడు, ఆ సారసాక్షి ఇత్యేవంరూపాణి సంత్యేవ. అఋృషి, ఇహ్హరి, ఎర్రాజు, ఇశ్శంభుడు, ఎష్షణ్ముఖుడు, అస్సారసాక్షి ఇతి తు న.

త్రిషు తజ్జాదయః ౩౦

తద్భవదేశ్యాస్త్రిషు లింగేషు విత్యాజంతాః స్యుః. లక్కన, వెజ్జు, చందు, సిరి, జవ్వని, పక్క, చక్కెర, పువ్వు, వేరు, దాత, అన్న, అక్క, అవ్వ, అమ్మ, మూట, వేల్పు, గుజ్జు, తండ్రి, తల్లి, ఉవిద, చెలియ, తను, చూపు, ఈవి, మేపు, చెయి, వ్రాత, కోల ఇత్యాదయః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

సింగాదేరద్వత్ ౩౧

సింగాదిగణస్య అకారాంతనపుంసకలింగవత్కార్యం స్యాత్. సింగము. సింగగడగుజ్జు పల్లజెణపాశెబిన్నాదయః సింగాదిగణః - భారతే విరాటపర్వణి

"సింగఁబొకటితో గుహాంతరమునన్ జేట్పాటుమైనఁండి" ఇత్యాది.

దుర్వా యుష్మదస్మదాత్మభ్యః ౩౨

యుష్మదస్మదాత్మన్‌శబ్దేభ్యః పరతః సంబంధజాత్యాద్యర్థేషు దుర్వా స్యాత్. నీదు చరిత్ర, నాదు కులము, తనదు మహిమ. వికల్పే నీ చరిత్ర, నా కులము, తన మహిమ ఇత్యాది.

'ఉక' స్వార్థే ౩౩

అమహతో నామ్నః పరత 'ఉక' స్వార్థే స్యాత్. ఇంతి-ఇంతుక; పడఁతి - పడఁతుక; వెలఁది - వెలఁదుక; నెలఁత - నెలఁతుక; నిప్పు - నిప్పుక; చాటు - చాటుక; మిడుత - మిడుతుక ఇత్యాది.

సకలభాషావాగనుశాసన నన్నయభట్టారకప్రణీత రాఘవాభ్యుదయే మహాప్రబంధే.

"కకులుని ఖరదూషణముఖ
సకలపలచరులు బొదివిరి సమదముగ ని
ప్పుకకుప్పకు మూఁగెడు మిడు
తుకపిండు విశానభాతి తోఁచెదుబుద్ధిన్" - ఇత్యాది.

అణ్ దేశ్యస్య ౩౪

దేశ్యస్త్రీవాచకశబ్దాంతస్య అణ్ స్యాత్. అణితి ప్రత్యాహారః. అకారేకారోకారాస్త్రయోఽణః స్యురితి బోద్ధవ్యమ్. లచ్చు - లచ్చి;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

కొండ - కొండి; యెల్ల - యెల్లి; యెల్లు, నాగ - నాగి - నాగు; గౌర- గౌరి - గౌరు ఇత్యాది. యుష్మదస్మదా దేరిదంతాత్పరతో విని వర్ణకౌ క్రమాత్ స్తః. నీవు కవివి, నీవు హరివి; నేను కవిని, నేను హరిని ఇత్యాది.

ధర్మోత్తమమధ్యవత్పరేషామ్ ३४

పరేషామిదంతబహువచనానాం అదంతోదంతఋదంతానాం ఏకవచనబహువచనానాం చ ధర్మోత్తమమధ్యమవత్క్రమాత్పుపః పరతో ని-ము-రువర్ణకౌః స్యుః. మేము కవులము, మీరు సుమతులు. నేను ఘనుఁడను, మేము గురులము, నీవు పుణ్యుఁడవు, మీరు పుణ్యులరు, నీవు విష్ణుఁడవు. మీరు బంధులరు, నీవు విధాతృడవు, మీరు సవితృలరు, నేను నియంతృడను, మేము నియంతృలము.

న ప్రథమావత్ ३६

ఇదంతబహువచనానాం ప్రథమపురుషబహువచనవద్రూపాణి న స్యుః. మేము కవులమి, మీరు కవులరి ఇతి న.

ఉతోఽస్సర్వేషు ३३

నుముపురుష పరేషు డుల్వాదీనాముకారస్య అకారః స్యాత్ నేను ఘనుఁడను, మేము ఘనులము; నీవు ఘనుఁడవు, మీరు బంధులరు. మేము కవులము, మీరు మహాకవులరు, నేను నియంతృడను, నీవు విధాతృఁడవు, మీరు నియంతృలరు, మీరు ధాతృలరు

అస్మద్వదాత్మనః ३७

ఆత్మన్శబ్దవాచ్యేదంతస్య ఏకవచనబహువచనయోః అస్మచ్ఛబ్దవాచ్యేదంతవద్రూపాణి స్యుః. తాను కవిని, తాము కవులము. తాను ఘనుఁడను, తాము ధన్యులము ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

టశ్చుర్వర్తమానే ౩౯

సర్వేషాం క్రియాపదానాం వర్తమానకాలే లటశ్చుః స్యాత్ కనుచు, చూచుచు, ఇచ్చుచు ఇత్యాది.

ననిటౌ లిట్ప్రతిషేధయోః ౪౦

కర్మధారయసమాసే భూతార్థప్రతిషేధార్థయోః పరతో నట్ప్రత్యయ నిట్ప్రత్యయౌ క్రమాత్ స్తః కర్తృపదేషు పరేషు. వచ్చిన చుట్టము, కూడిన మగఁడు,కనని తండ్రి,రాని రాజు ఇత్యాది.

వా:- కర్తృత్వప్రథమాన్తాస్స్యుదితి వక్తవ్యమ్

సంస్కృతపత్కర్మాదేః కర్తృత్వప్రథమా సవర్ణకాః స్యురితి వృత్తికారాః. నీవు బహుమానమొసఁగిన రాజు, నీవు పగతుల వధించిన ఖడ్గము,నేను దేవుని సేవించిన చోటు, నీవు వాలిని చంపిన బాణము ఇత్యాది.

నిర్వా డుజంతస్య ౪౧

డుజంతస్య మహతః షష్ఠీతత్పురుషసమాసే నిప్రత్యయో వికల్పేన స్యాత్ ఏకవచనే. రాముని కొడుకు, గురుని పత్ని,రాముకొడుకు గురుపత్ని; సవితృని కొడుకు, సవితృకొడుకు ఇత్యాది. వికల్పస్య భాస్కరరామాయణే

"ఏ జనకాత్మజన్ దశరథేశ్వరుకోడల రాముభార్య జుందో జనులార"- ఇత్యాది.

తద్ధితపుమమహతోర్నిత్యమ్ ౪౨

తద్ధితాంతానాం పుమమహతాం చ షష్ఠీతత్పురుషసమాసే 'ని' ప్రత్యయో నిత్యం స్యాదేకవచనే. మాలవానికొడుకు, మిండగీని కొడుకు, తిప్పనిమనుమడు ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

మహదమహతోర్నాంత్యస్య ४३

అదిదుదంతానామమహతాం మహతాం చైకవచనే ప్రత్యయో న స్యాత్ షష్ఠీతత్పురుషసమాసే. భామకొడుకు, రమణిమనుమడు, వధువుబిడ్డ ధాత కొడుకు, మాత మనుమడు, తండ్రి కొడుకు, వెజ్జు తమ్ముడు, వేల్పురాణి.కన్నె కొడుకు.కుక్కపిల్ల.పిల్ల కూన.ఆవుపాలు, కొండచరి.పందికోర.కొప్పసొగసు, గిన్నె చందము, పేదసొమ్ము, ఇంతి చెల్లెలు ఇత్యాది.

లః సర్వత్ర డుజంతానామ్ ४४

తద్ధితాంతానాం పుమమహతాం అదంతేదంతోదంతై దంతానాం తత్సతజ్జనదేశ్యనాం మహతామమహతాం నామ్నాం తత్పురుషషష్ఠీసమాసే బహువచనేషు సర్వత్ర లింగత్రయేఽపి లప్రత్యయః స్యాత్.రాముల కొడుకులు,గురుల పత్నులు,గురువుల కొడుకులు,కవుల గుంపు,సవిత్రుల రాజు,మాలవాండ్ల కొడుకులు,మిండగీడ్ల కొడుకులు,మిండల కూతుండ్లు, కోడండ్ల కొడుకులు, తిప్పండ్ల మనుమలు,భానుల కొడుకులు, రమణుల మాటలు,రమణుల బిడ్డలు,ధాతల కొడుకులు ఇత్యాది.

ఆద్యా తుల్యా ४५

త్రిలింగభాషాయాం సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా స్యాత్. విప్రాయ గాం దదాతి.విప్రునికొఱకు గోవునిచ్చుచున్నాడు; రామం భజతి. రాముని భజించుచున్నాడు. ఇతి అనేన సంస్కృతే యద్యదర్థే తత్ర-త్యాదిత్యర్థః.

అన్యోన్యమేకబహుత్వే ४६

అస్మిన్ శాస్త్రే ఏకవచనవిశేష్యస్య బహువచనవిశేషణం, బహువచనవిశేషణస్య ఏకవచనవిశేషణం ఇత్యన్యోన్యం స్తః. సీ కీర్తి

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

విఖ్యాతులయ్యె. నీ పేరు ప్రఖ్యాతులయ్యె. నీ చరిత్రము సుప్రసిద్ధములు, నీ గుణములు విస్తారమయ్యె. నీ మాటలు ఘనమయ్యె. నీ మహిమలు శ్రేష్ఠమయ్యె ఇత్యాది.

తదో వాఽలః ౪౩

దేశ్యతచ్ఛబ్దస్య వికల్పేన 'అల' స్యాత్ అల రాముడు, ఆ రాముడు; అల సీత, ఆ సీత; లస్య ద్విత్వం చ. అల్ల రాముడు, అల్ల సీత.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథ సమాసాః

ఔపవిభక్తికవదంతర్విధిః ౧

ఏషాం సమాసానామంతర్విధిః ప్రత్యయాదికార్యం ఔపవిభక్తివత్ స్యాత్. పూవిలుతుడు ఇత్యత్ర తుపర్ణః. పూవిలుతుఁడు. చత్రసో వాచః యస్య సః నలువ ఇత్యాది.

విభక్త్యాదేర్లోపః ౨

సమాసాంగేషు శబ్దేషు విభక్త్యాదీనాం లోపః స్యాత్. మల్లె మొగ్గలు, తామరపూవులు, కలువకందులు ఇత్యాది

ద్విగు,కర్మధారయ,తత్పురుష.ద్వంద్వ, బహువ్రీహ్యుపమానోత్తర పదలోప, రూపకాః ౩

అష్టావేతే సమాసభేదాః స్యుః. ద్విగుసమాసో యథా:- ఇరుదెస, నలుదెస ఇత్యాది.కర్మధారయసమాసో యథా:- చిగురుటాకులు, అలరుటమ్ములు ఇత్యాది. తత్పురుషో యథా:-తమ్మిమొగ్గలు, కలువపువ్వులు, ఇత్యాది; ద్వంద్వో యథా:-తల్లిదండ్రులు. కూరగాయలు ఇత్యాది; బహువ్రీహిర్యథా:-నలువ, ముక్కంటి; ఉపమితసమాసో యథా:-కనుగవ, మోముదమ్మి ఇత్యాది; ఉత్తరపదలోపసమాసో యథా:-పునుగుపిల్లి, జవ్వాదిసెట్టి; రూపకసమాసో యథా:-తమ్మినెమ్మోము, చిగురుకైదువు, కైయూద ఇత్యాది.

వైకృతః సమాసకః ౪

కేవలవికృతిపదసంబంధిసమాసః సమాసకసంజ్ఞః స్యాత్. కలువనెచ్చెలి, కలుముల పొలితి. విరివింటిదొర ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఉభయో మిశ్రః ౫

సంస్కృతవైకృతపదమిశ్రితసమాసో మిశ్రసంజ్ఞస్స్యాత్ః కనకపు మేడ, కాముని తూపులు, సరసపుపలుకులు ఇత్యాది.

పరిమితమాద్యేన ౬

సంస్కృతసంబంధిపదేన స్వల్పాంధ్రపదం కర్మధారయసమాసః స్యాత్. మేటి మునిదంపతి; గొప్ప బ్రహ్మదండము, వాడి కిరణంబులు, వేడి పయోధారలు ఇత్యాది.

వాః- బహవః ప్యస్వవిభక్తివికారైః సమస్యంతే యథాతథమితి వాచ్యమ్.

అనేన సంస్కృతాంధ్రశబ్దాః సర్వవిభక్తివిశేషైష్టింట్యాదేశైర్యథేచ్ఛమల్పానల్పరహితాః సమాసితాః స్యుః. నపకనకపుమేడల కాంతి, చెన్నొందినవీథుల సొగసు; వాలుగంటినవమోహసంపుకటాక్షంపుటెనరు; చూపుబల్వాదితూపుటంపరలెనయు ఇత్యాది.

మోః పో వా నోపధస్య ౭

నకారోపధస్య మువర్ణస్య వా పః స్యాత్తత్పురుషసమాసే.

ఇనుముపెనము, ఇనుపపెనము, మినుముదోసె, మినుపదోసె; ఎనుమునేయి, ఎనుపనేయి; అనుముపప్పు, అనుపపప్పు; జనుమునార, జనుపనార ఇత్యాది.

క్వచిత్తామరాదేరాకౌ తత్పురుషసమాసే ౮

ఆకౌ పరే తామరాదిగణస్య పః క్వచిత్ స్యాత్ కింత్వాద్యంతావయవః క్వచిచ్ఛబ్దో వికల్పార్థః. తామరపాకులు, తామరాకులు; తమలపాకులు, తమలాకులు; ఆముదపాకులు, ఆముదాకులు; సోముదపాకులు, సోముదాకులు ఇత్యాది.యదాహ గౌతమః సమస్తాని నిత్యయోపదాన్యే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వేతి. యదాహ కైయటః-నిత్యయోగేన ద్వౌ శబ్దావన్యార్థ విరోధకౌ ధాతునా యుజ్యేతే సంస్కృతద్విరేఫవదితి. యదాహ ప్రాభాకరః శబ్దధర్మేణాద్యర్థస్స్వవ్యపదేశో. యథా భ్రమరశబ్దస్య ద్విరేఫత్వాద్ద్విరేఫా భ్రమర ఇతి లడాదిలకారైరవ్యయైర్వినా సమస్యతే. సుబంతేన సుబంతమితి చ ప్రకృతే షష్ఠీసమాసో బలవాన్. ఆంధ్రే షష్ఠీసమాసో బలవాన్ స్యాత్.

అన్యే క్వచిత్ ౯

ఆన్యే సమాసాః క్వచిత్ క్వచిత్ స్యుః.

అన్యటీ గుణానామ్ ౧౦

కర్మధారయసమాసే గుణానామన్యటీ స్తః; నల్లనికలువ, నల్లటి కలువ ఇత్యాది.

యద ఏ ౧౧

యచ్ఛబ్దస్య ఏ స్యాత్. ఏ.

ఏతదాద్యనాద్యచాం లోపః ౧౨

యత్తదేతచ్ఛబ్దానాం యకారతకారదకారాణాం అనాద్యచాం లోపః స్యాత్.

అత ఏత్ ౧౩

లుప్తయకారస్య అకారస్య ఏత్ స్యాత్; ఏ.

ఆదతః ౧౪

తకారావశిష్టస్య అకారస్య ఆత్ స్యాత్. ఆ.

తద ఆ ౧౫

తచ్ఛబ్దస్య ఆ స్యాత్. ఆ.

ఈదేదతః ౧౬

ఏతదః ఈత్ స్యాత్. ఈ. ఇత్యేవం తత్సమప్రక్రియోక్తా.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అథ తద్భవప్రక్రియా

ఆసిహలో వద్వ్యతోర్లుగ్దోవ్యతౌ ౧౭

పదాదిహలః పరయో వకారద్వివిధాతోర్లుగ్ద్వివిధౌకారౌ క్రమాత్ స్తః. ద్వివిధ ఓకారౌ హ్రస్వదీర్ఘౌ: స్వరః-సొరము; జ్వరము-జొరము; ద్వారక; దోరక; శ్వాసః- సోసము; ద్వయం-దొయము; ధ్వనిః దొని; ధ్యానః-దొనము; ద్వారం-నోరము; ద్వి-దొ; వ్యయం-సొయము; స్వధా-సొ-; త్వరా-తొర; స్వాతి-సోతి; స్వప్నః-సొప్పనము; స్వర్ణ-సొన్ను; పొన్ను-హొన్ను; హొన్నుశబ్దః కన్నడభాషాయామ్; త్వష్టా-తొష్ట; స్వాహా - సోహ ఇత్యాది.

వా లో నః ౧౮

తజ్జదేశ్యయోరేకపదే లస్య వా న(ః)స్యాత్ క్వచిత్ స్థలేషు. తెలుఁగు; తెనుఁగు: పులుఁగు, పునుఁగు: వెలుగు-వెనుగు; తలుపు-తనుపు; పొలఁకువ-పొనఁకువ; తొలపు-తొనపు ఇత్యాది. త్రిలింగమిత్యత్ర ఉభయత్ర రవలాం సంయోగే పురఃపశ్చాద్వా ఉచ్చార్యమాణానాం రవలాం లోపః స్యాత్. ఇతి అనేన రేఫస్య లోపే తిలింగ ఇతి స్థితే.

ఇణ ఏఙ్ తద్భవే ౧౯

పదాద్యేకారోకారయోరేకారౌకారౌ స్యాతామ్.

లివర్ణస్యోదనాదౌ ౨౦

అనాదౌ వర్తమానస్య లివర్ణస్యేకారస్య ఉవర్ణః స్యాత్. తెలుంగ ఇతి స్థితే.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఉదతః సౌ తద్భవే ౨౧

మహదమహతోః పదాంతస్య అకారస్య ఉత్ స్యాత్ సౌ పరే. తెలుంగు ముత్రుప్రత్యయస్యాపవాదః. ఆలోంచిత్యస్సేత్యంత్యస్య సౌ పరే సోర్లోప ఇతి ఉభయత్రాపి సులోపః.

బిందోరర్ధత్వమ్ ౨౨

తద్భవే పూర్ణబిందో రర్ధత్వం స్యాత్. తెలుగు, తెలుంగు; దిశా-దెస; దివసః-దెవసము దినపర్యాయః ఇత్యాది. గుణః-గొనము, కులము-కొలము; తువరః-తొగరు, తుండా-తొండము-ఇత్యాది.

క్వచిన్నోలః ౨౩

క్వచిత్స్థలేషు తత్సమపదేషు నస్య లః స్యాత్. రావణుఁడు-రావలుఁడు; జన్మము-జల్మము; మన్మథుఁడు-మల్మథుడు;

క-గ-చ-జ-త-ద-ప-య-వా నా మనాదౌ కాత్యాయనస్య ౨౪

అనాదౌ వర్తమానానాం కాదీనాం లోపః స్యాత్. కళ్మలమిత్యత్ర

క-గ-ట-డ-తదపః కః పశోరుపర్యద్రే ౨౫

సంయుక్తపరతః స్థితానాం కాదీనాం జిహ్వామూలీ యోపధ్మా నీయయోశ్చ శషాణాం చ లోపః స్యాన్నంధ్రశబ్దే-ఇత్యనేన సూత్రేణ శకారస్య లోపే కమల మితి స్థితే 'ఇదతః' ఇత్యనేన కకారస్య ఇకారే కృతే 'మకిల' ఇతి స్థితే 'కగచజ' సూత్రేణ కకారస్య లోపే 'మఇల' ఇతి స్థితే 'యశ్రుతిరజ్ఝల్లోపానశిష్టాచః' యశ్రుతిః స్యాత్ '—అనేన సూత్రేణ అవశిష్టేకారస్య యశ్రుతౌ సత్యాం 'మయిల' ఇతి స్థితమ్. మరిచం-అకారస్య ఇకారః, చకారలోపః, యశ్రుతిః మిరియము-, వచనం-వయనము; మదన -మయనము; ప్రయాణం-పయనము; కవి-కయి; ప్రవాళః-పవడము;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

క్వచిద్గో వళ్చ-శబ్దే గకారస్య వః స్యాత్ హ్రో దేః దీర్ఘస్య హ్రస్వః స్యాత్. ఇత్యనేన వస్య హ్రస్వః. వస్య గకారః. పగడము, తువరః—తొగురు,

అధోమనయాం సంయోగే ౨౬

పశ్చాదుచ్చార్యమాణానాం మనయాం లోపః స్యాత్. ఇత్యనేన (రూపస్యాత్) రుక్మమ్ - రూక; వర్త్మ - బాట; టుస్తోరిత్యనేన తస్య టకారః ఇత్యాది. అగ్నిః-అగ్గి; బ్రధ్నః-ప్రొద్దు; ఆదతః. అత ఓత్ స్యాత్ ఇత్యనేన. సన్న్యాసి, సన్నాసి;

ఇదృతః ౨౭

ఋకారస్య ఇత్ స్యాత్. మృత్యుః - మిత్తి; కాంస్యం - కంచు; కావ్యం - కబ్బము ఇత్యాది. రాజా - రాయడు; ఘాతః - గాయము; ఛాపః - ఛాయము ఇత్యాది.

గః కః ౨౮

అసంయుక్తస్య అనాదౌ స్థితస్య కస్య గః స్యాత్. ఒకటి, ఒగటి; ఒకతె-ఒగతె

"ఒగతెకు జగములు వణికెడు
నగణితముగ నిద్దరైన నంబుధులింకున్—"ఇత్యాది.

ఖః కః ౨౯

ఖస్య కః స్యాత్. సిక, సిగ, మొకము - మొగము ఇత్యాది. వ్యాసః-వేసుడు; త్యాగః-తేగము; వ్యాఘ్రః-బెగడము. దస్య బః;ఘస్య

7)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

గః;ధస్య దః;ధ్యానం-దేనము. వ్యాధః - వేదుడు; వ్యాళః-వేడము. లడయోరభేదః. వ్యత్యయః-వెత్తియము; వ్యత్యస్తః-వెత్తెస్తము. వ్యసనం-వెసనము; ద్యావాపృథివీ - దేవాపృథివి; న్యాయః-నేయము; ఖ్యాతిః-కేతి; చ్యవనః - చెవనుడు; ఇత్యాది.

యుక్తస్య వికర్షః 30

సంయుక్తస్యాచాం మధ్యే వ్యవధానం స్యాత్. మంత్రము-మంతరము; మంద్రః-మందరము; భద్రః - బద్దరము; శూద్రః - శూదురుడు ఇత్యాది.

'ఉభయత్ర రవలా' మిత్యనేన కర్మారః - కమ్మర, ధర్మః - దమ్మము. వేత్రం - బెత్తము; ద్రవ్యం - దబ్బు; ఈశ్వరః - ఈసరుడు; విశ్వాసః - విస్పాసము; ఉల్బణ - ఉబ్బడము; స్వల్పము - సొప్పము ఇత్యాది.

శేషాదేశస్యాహ్రేచః ఖః 31

సంయుక్త వర్ణయోర్మధ్యే ఏకస్య వర్ణస్య లోపే కృతే యోఽవశిష్యతే స శేషస్తస్య చ ఆదేశస్య అచః పరస్య హకార రేఫవర్జితస్య అనాదౌ స్థితస్య ద్విత్వం స్యాదిత్యనేన కర్మార ఇత్యత్ర సంయుక్త రేఫస్య లోపే కృతే అనేన సూత్రేణ శేషస్య మకారస్య ద్విత్వే ప్రాప్తే.

హ్రస్వో దేః 32

దీర్ఘస్య హ్రస్వః స్యాత్. ఇత్యనేన దీర్ఘస్య హ్రస్వే కృతే కమ్మరవాడు; ఈశ్వర ఇత్యత్ర.

శషోః సః 33

అయుక్తయోః శషయోః సః స్యాత్. వకారలోపానంతర ఈశర; అనేన సూత్రేణ ఈసర ఇతి స్థితే

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

శేషాదేశస్యేతి సూత్రేణ సకారస్య ద్విత్వే ప్రాప్తే ఈస్సర ఇతి.

ఆదౌ దీర్ఘే లుక్ పూర్వస్వరే దీర్ఘే ౩౪

దీర్ఘే సతి ద్విత్వస్య లోపః స్యాత్. ఈస్సర ఇతి న. ఈసరుడు.

అయుక్తస్య రిరూ ౩౫

ఓష్ఠ్యాదికాత్పరస్య హలా అసంయుక్తస్య ఋతో రిరూ స్తః. రితురాజు, రుతురాజు; రిణము, రుణము; రిషి, రుషి; రిసభము, రుసభము; రిషము, రుషము కగటడతదేతి సూత్రేణ. దిక్కరుడు. సత్కారః - సక్కారము; ఉద్గతం - ఉగ్గతము; ద్రప్సం - ద్రచ్ఛము; వృశ్చికం - విచ్ఛికము; గోష్ఠం - కొట్టము; నిశ్చింతా - నిచ్చింత; హస్తీ- హత్తి; శిరఃకంపం - శిరక్కంపము; మనఃపద్మము - మన పద్దుమము; రుద్రః - రుద్దుడు; ఇత్యాది. పూర్ణిమేత్యత్ర రేఫలోపః. హ్రస్వః.

ఉదితః ౩౬

ఇకారస్య అత్ స్యాత్. నణావన్యోన్యమిత్యనేన ణస్య నకారః. ద్విత్వం చ. పున్నమ.

బోర్లుక్ ౩౭

తాంబూలశబ్దే విద్యమానస్య బకారస్య లోపః స్యాత్. దీర్ఘస్య హ్రస్వః. తములము. ద్విత్వమ్ తమ్ములము.

వాఽదుతః ౩౮

తముల శబ్దోకారస్య వికల్పేన అత్ స్యాత్. తములము, తమలము, తమ్మలము;

జ్ఞషహాం ణః ౩౯

ఇత్యనేన విజ్ఞానం - విన్నాణము, యజ్ఞః-జన్నము ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

నమరవేషు వాఽనుస్వారః ౪౦

ఏషు సర్వేషు అనుస్వారో వా స్యాత్. జన్నముః జంనముః సమరము, సంరము; కవనము, కంవనము ఇత్యాది.

ఏజై చః ౪౧

ఐచ ఏజ్ స్యాత్. వైద్యః-వెజ్జు; వైరం-వేరు; జ్యౌతిషం - జోతినము; ఉపాధ్యాయః-ఒజ్జ ఇత్యాది.

ణ-న-మ-ల-య-వాం వా ౪౨

అనాదావేషాం ద్విత్వం వా స్యాత్. అమ్మణి, అమ్మణ్ణి; అన, అన్న; అమ,అమ్మ; ఇలు,ఇల్లు; అయ,అయ్య: అవ,అవ్వ ఇత్యాది.

ఉదోర్వశ్శేషాదేశయోః ౪౩

అనాదౌ స్థితయోః శేషాదేశయోర్మదోతోర్వా వః స్యాత్. రాజు, రావు, పాదు పావు; చతురః, నవురు, చకోరః, చవోరము ఇత్యాది.

ఋషాదౌ రిః ౪౪

ఋతో రిః స్యాత్ ఋషాదౌ. ఋక్షం - రిక్క; ఋణం - రిణము ఇత్యాది.

ఋష్యాదావిచ్చ ౪౫

ఋష్యాదౌ ఇత్స్యా(దిచ్చ). ఋ షి, ఋ ద్ధి; శృంగార ఈదృశతాదృశాన్యాదృశాః ఇత్యాది. ఋష్యాదిః ఋషి; ఇసె, విసి, ఋద్ధి.ఇద్ధి.రిద్ధి, శృంగారము, (శింగారము, శింగారము; ఈ దృశ-ఇట్టి; తాదృశ-అట్టి; యాదృశ-ఎట్టి; ఇటు,అటు,ఎటు ఇత్యాది.

ఋతోఽద్వృద్ధ్యాదౌ ౪౬

వృద్ధిః - వడ్డి; మృత్తికా - మట్టి; వృత్తం - బటువు; వృంతం,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

తస్యాకారస్య ఓకారః.

ఓఁదతః ౪౭

అస్య ఓత్ స్యాత్ ఇత్యనేన ఓకారః....రో ద. ఇత్యనేన రేఫస్య దకారః, 'ఋత ఇతి' ఇత్యనేన ఇకారః

వో మః ౪౮

అయుక్తస్య వస్య మః స్యాత్,వస్య మకారః. తొడిమ, వృత్య యశ్చ ఇత్యాది.

టుస్తోః ౪౯

అయుక్తస్య తవర్గస్య టవర్గః స్యాత్.

వో బః ౫౦

ఆదేరయుక్తస్య వస్య బః స్యాత్: వేతాళః - బేతాళుడు; వంది -

పో వః ౫౧

అయుక్తస్యానాదేరచః పరస్య పస్య వః స్యాత్.

నణావన్యోన్యమ్ ౫౨

అయుక్తస్య నస్య ణః స్యాత్.ణస్య చ నః; లక్షణః - లక్కన; దీపః- దివ్వె; తపస్వీ - తపసి; వస్త్రమ్-బట్ట; కావ్యం - కబ్బము; జిహ్వా-జీబు;

రలావన్యోన్యమ్ ౫౩

అయుక్తస్య రేఫస్య లః స్యాత్. లస్య చ రః "తలమే బ్రహ్మకునైన నీ నగమహత్త్వం బెన్న" - ఇత్యాది.

. CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

అత్కృతద్విత్వయువోరుపధాయాః ౫౪

కృతద్విత్వాద్యకారాత్పూర్వస్యైతః, కృతద్విత్వాద్యకారాత్పూర్వస్యాతశ్చ ఆత్ స్యాత్. ద్విత్వం. నైయాయిక ఇత్యత్ర నైయ్యాయికుడు. దౌవారిక ఇత్యత్ర దౌవ్వారికుడు. యౌవనవైయాత్యాదౌ ఉభయప్రాప్తే ద్విత్వే అత్వమన్యత్ర స్థానివత్త్వం. యౌవని, యువని, యవ్వని, జవ్వని.

ఆదౌ యో జః ౫౫

అయుక్తస్యాదౌ వర్తమానస్య యస్య జః స్యాత్. ఇత్యనేన యువ్వని, జవ్వని, దంత్యత్వం. యమః-జముడు; యోగి-జోగి ఇత్యాది.

ఐజతః ౫౬

అత ఐత్ స్యాత్ - భయదుడు - భయ్యదుడు; భైయదుడు; దవానలము - దవ్వానలము - దౌవానలము ఇత్యాది.

ఎ చశోః సావర్ణ్యాత్ ౫౭

సాంస్కృతిక చవర్గ శవర్గయోరాద్యకారస్య సావర్ణ్యాదెకారః స్యాత్. చతురః - చెతురుడు; ఛత్రం - చెత్తరము; జయః - జెయము; ఝషః - ఝెషము; శయః-(జెయము); శయ్యా - శెయ్య - సెజ్జ; శష్పం-శెష్పము; క్వచిన్న. అశనము, అంచలము: క్వచిద్వా; విశదము-విశెదము ఇత్యాది.

యయుక్తస్య చః ౫౮

యకారయుక్తస్య తవర్గస్య చవర్గః క్రమాత్ స్యాత్. నిత్యం - నిచ్చము; రథ్యా-రచ్చ.

అచః ప్రతీపః కాత్యాయనస్య ౫౯

అచో విపరీతాజ్వా స్యాత్ ఏత్వైకారస్య. ఏత్వం సంభవాత్;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వైరం-వేరు; వైద్యః-వెజ్జు; సంధ్యా-సంఝా.ఝస్య జః. దంత్యః. సంజ ఇత్యాది. దంభము, దండము; దాడిమీదోహాళడసనములు ఇత్యాది.

బో వః ౭౦

అయుక్తస్య ఆదేరచః పరస్య బస్య వః స్యాత్.విబిడము - నివిడము; బకః-వకము; బాలః-వాలుడు; ఇత్యాది.

జ్ఞానసర్వజ్ఞశయ్యానాం జః ౭౧

జ్ఞానం - జాణ....న. ఇతి చ. సబ్బజు సెజ్జ ఇత్యాది.

ర్యః.

'ర్య'ఇతి సంయోగస్య జః స్యాత్.కార్యం-కజ్జము; రిర్యజౌ తూర్యాదౌ వికర్షాత్; తూరియము - తూరిజము.

అత్పరం చ ౭౨

అతః పరాదేరంరియ రిజౌ చ స్యుః. ఆశ్చర్యం - అచ్చెరువు - అచ్చెరియము - అచ్చెరిజము ఇత్యాది.

జ్ఞష్ణహాం ణః ౭౩

స్పష్టమ్. విజ్ఞానం - విన్నాణము; రాజ్ఞీ-రాణి, కృష్ణః-కిన్నుడు; విష్ణుః-వెన్నుడు; అపరాహ్ణః-అపరాణము ఇత్యాది.

హో లోపః ౭౪

హస్య లోపః స్యాత్.హంసః - అంచ

క్షః కః

క్షస్య కః స్యాత్.యక్షః - జక్కులు; పక్షీ - పక్కి

కారకరణాగారాణాం సమాస ఏవ ౭౫

స్పష్టమ్. సమాసే ఏషాం శబ్దానాం ఆద్యక్షరాణాం లోపః స్యాత్. శిక్షాకారః - శిక్కారు; స్వర్ణకారః - సొకార్రు; కుంభకారః - కుంభారు;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

పూజాకారః - పూజారు; కర్మకారః - కమ్మారు; ఏవం శిల్పకారరథకార వస్త్రకారాదయః-, బాధాకరణం - బాహాగరణం; బాహారణం - బాహారణము: శిక్షాకారణః-శిక్కారణము భాండాగారం - భాండారము; గర్భాగారం - గబ్బారము; మదిరాగారం-మదిరారము.

న భయాత్కారకరణయోః ౬౬

భయశబ్దాత్పరతః కారకరణయోరాద్యక్షరయోర్లోపో న స్యాత్. భయకారః - బయకారుడు;భయకరణం - బయకరణము.

ఝయోః కాత్యాయనస్య ౬౭

నిత్యం జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయోర్లుక్ స్యాత్ తద్భవే.

జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయోర్నిత్యం లోపః స్యాత్; ద్విత్వం చ స్యాత్. మనక్కంజము; మనప్పద్మము.

ఆదిమధ్యాంతానామౌచిత్యే ౬౮

ఆదేర్మధ్యస్యాంతస్యాక్షరస్య వా లోపః స్యాదౌచిత్యే. భోజనం-బోనము; మహారాష్ట్రః - మరాట; కుర్కురః - కుక్క; గర్వః. - కొవ్వు గస్య కః అస్య ఓకారః. మధ్యాక్షరలోపః. ద్విత్వం. కొవ్వు ఇత్యాది.

నామాదేర్హః ౬౯

ణకారమకారాపేక్షయా ప్రథమోచ్చార్యమాణస్య హస్య లోపః స్యాత్. పూర్వాహ్ణః-పువాణము; బ్రాహ్మణః - బ్రహ్మణు; వబయోరభేదః. వమ్మణు రవలామిత్యనేన. శబ్దః - సద్దు; పానీయం - పాని; పుస్తకం - పొత్తము; ఉకారస్య ఓకారః, సస్య లోపః. శేషస్య ద్విత్వం. పొత్తము; మృత్తికా - మట్టి; దేవాలయః - దేవళము;

సమాసే వా ౭౦

సమాసే పూర్వపదాంత్యస్య ఉత్తర పదాదేర్వా సస్వరవ్యంజకో వా స్యాత్. శక్తిధరః - సేధరు; వేగస్వరః - వేసరు; ముక్తస్థాయి-ముత్తాయి; మానవేశ్వరః-మాణేసరు.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దుదుచౌ భాద్ద్విచతుష్టణ్ణామాదౌ ౨౧

స్పష్టమ్: ద్వాత్రింశతి - బత్తీసా, లోపః. వస్య బః శేషాను స్వారయోర్లుక్, ద్విత్వదీర్ఘౌ చ. అంతతకార లోపః. శస్య సః; దీర్ఘం చ-బత్తీసా; ద్వావింశతి - వావీసా: అహంకారః-హంకారము; ఉభయ యకారః - భయకారు; ఉకారలోపే భస్య బత్వం, హ్రస్వత్వే బయకరుడు; ఉభయం కరోతీత్యుభయకారః. ఉభయశబ్దేన వాక్యం గాన ఇతివాక్యం రచయతి గాయతి చ స ఉచ్యతే ఉభయకారః;

ఇత్తాలవ్యే ౨౨

స్పష్టమ్ శ్రీః - సిరి; వజ్రం-వజరము; ప్రేమ ప్రీడా వ్యత్వ మాత్వలక్షణం బాధిత్వా తాలవ్యలక్షణమేవ; పిరేమ, విరీడ. ఆదోలి చ. గ్లాని, గిలాని; మ్లాని, మిలాని; విప్లవాదౌ చ. విపలవము.

పూర్వస్వరోఽన్యస్మిన్ ౨౩

అన్యస్మిన్ పదే పరే పూర్వస్వరః స్యాత్. మార్గః-మారగము;

ధౌరతియమ్ ప్రస్య చ ౨౪

ప్రశ్న విశ్లిష్యమాణయోర్మధ్యే అత్ స్యాత్. ప్రవీణః-పరవీణు.

చంద్రాదావితః ౨౫

చంద్రాదావితః ఉత శ్చ వ్యవధానం స్యాత్. చెందిరు, చెందురు; చ....; హర్షః-హరిసము, హరుసము; ఇచ్చమత్కారే. చమతికారము.

ఉద్భుక్తాదేరుత్తరస్య ౨౬

తకారోఽనుబంధః. ఉకారాత్పర సంయోగో వా భుక్తాదిః తస్య విశ్లిష్యమాణో తాలవ్యవదధ్యాత్; భుకుతము; యుక్తం-యుకుతము;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వా:- 'వా భుక్తి,ముక్తి,సుప్తి,శక్తి,మూర్తి, భక్తి శక్త్యాదౌ ౭౭

ఏషూద్వా స్యాత్. పక్షే యథాప్రాప్తం భుకితి-భుకుతి; ముకుతి-ముకితి; సుపితి - సుపుతి; శకితి-శకుతి; మూరితి - మూరుతి; భకుతి; భకితి, ముకుతి, ముకితి; శకుతి, శకితి.

భక్తశక్తయోరత్వమ్ ౭౮

స్పష్టం. భక్తం - భకుతము - భకతము; శక్తం - శకుతము - శకతము.

న జాదేః ౭౯

జాదేర్న వికర్షః;

పల్లవ, సజ్జన, మజ్జన, కుక్కుట, ఢక్కాదౌ ౮౦

ఏషు వికర్షలోపౌ న స్తః, సరసకరేర్వోలాన బాలికా వైడూర్య కరాళమహారాష్ట్రి రావణాదీనాం ద్వితీయతృతీయయోర్విపరివృత్తిః స్యాత్. వేడియ్యము, మరహాటు ఇత్యాది.

నారికేళైర్ద్వితీయచతుర్థయోః ౮౧

నారికేళము, నాళికేరము

విచికిలాదే స్తుర్యతృతీయానామ్ ద్వితీయాది స్థానేషు స్థితిః. విచికిలము, విలచికము, వికచలము ఇత్యాది. ఇన్నేజావన్యేత్యాదినా మరకతాదీనాం యథేష్టమ్, మరకతము - మకరతము-కతమరము-తమకరము - కరతమము-మరకతము ఇత్యాది. స్వరైః సహ హలాం యథేష్టమత్ర విపరివృత్తిః హలాహలము, హలహలము, లాహలహము, హలలాహము, లాలహలము, హహలాలము, హలహలము ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

న రహేః ౮౨

రహేర్న ద్విత్వం స్యాత్.

లుగ్దీర్ఘాత్ ౮౩

దీర్ఘాద్బిందోర్లుక్ స్యాత్; కాంస్యం-కాసు;

సమంబాదీనామ్ ౮౪

సమిత్యుపసర్గస్యాంబాదేశ్చ సంబంధినో బిందోర్లుక్ స్యాత్. సంస్కృతము - సక్కయము; వృద్ధ్యాదిత్వాదత్వం; సమ్ముఖః - సముఖము; సంవాదః-సంవాదు, అంబా-ద్విత్వం చ అబ్బ కాంస్యం. హ్రస్వః; యలోపః, కంసం ఇతి స్థితే.

సశ్చః ౮౫

అనుస్వారాత్పరస్య సస్య చః స్యాత్. కంసం-కంచు; 'ఉదతః సుపి మహదమహతో' రిత్యన ఉత్వమ్; కంసం - కంచము; హంసః అంచ ఇత్యాది.

హ్రోద్బిందుర్వా హలి ౮౬

తద్భవే హ్రస్వాద్ధలి పరే బిందుర్వా స్యాత్.కక్షః, వ్యత్యయః, కకార లోపః, షకారస్య సకారః, సస్య చః, బిందుః, చంక.

సాధోర్ధే. ౮౭

దీర్ఘాద్ధలి పరే అర్ధబిందుః స్యాత్.భ్రాంతి; భ్రాఁతి.

శశ్చః ౮౮

తద్భవే శకారస్య చః స్యాత్.పాచకాః - పాచికలు; వేశంతః - వెంచ; శష్కులిః - చక్కిలము; శ్యామాకాః - చామలు; శిశిరః - చలి ఇత్యాది.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

దా హ్రస్వదీర్ఘావన్యోః ౮౯

స్పష్టమ్. మాతు, బోలు, బొలిలావచనే. మాతుతస్య టకారః; ఉదత ఇత్యనేన ఉకారస్య అకారః. మాట. బొబ్బ. బొబ్బరి, బొబ్బ. రాస్సింహనాదే. బొబ్బ. సింహనాదము.

అ స్తి నితినీ ౯౦

స్పష్టమ్. తిని, తీని

ద్వేచెన్నిదు, వెదోనయః ౯౧

స్పష్టమ్.

మాన్వానో మాతవంతౌ ౯౨

మతుర్వా మంతవంతౌ స్తః.

నీతిమంతుడు, మతిమంతుడు, ధనవంతుడు, గుణవంతుడు, ఇత్యాది.

ఉదతః ౯౩

తద్భవే పదాదేరత ఉత్స్యాత్. అబ్దవర్గో వర్గస్య సవర్ణః; స్పష్టమ్. ఇత్యనేన బకారస్య పకారః. ద్విత్వం, ఉత్వం చ. ఉప్పు.

ఓదేతః ౯౪

తద్భవే ఏకారస్య ఓకారః స్యాత్. ఏకః - ఒకటి;

ఇదుతః ౯౫

ఉత ఇత్ స్యాత్. శష్కులము - చక్కిలము.

ఎదతః శేషస్య. ౯౬

తద్భవే శేషస్య మధ్యాంతయోర్విద్యమానస్య అత ఎత్ స్యాత్. శర్కరా, - చక్కెర; నిష్కర్షః - నిక్కెము; కాష్ఠం - కట్టె; ముక్తా - ముత్తెము; మర్దళః - మద్దెల; కర్పరః - కప్పెర; కూపరః - కొప్పెర;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

బర్కరః - బక్కెర - బక్కెడః; కర్తరి - కత్తెర; కర్కశం - కక్కసము.

ఇతో౽త్ ౯౭

ఇకారస్య అత్ స్యాత్. కర్తరి, కత్తెర

ఇదతః ౯౮

అత ఇకారః స్యాత్. చణకః, సనిగె; చస్య ఇత్యనేన చకారస్య సకారః.

పదాదేర్గః ౯౯

దేశ్యే పదాదిగస్య ఏకారః స్యాత్. సెజ్జలు, గెంత, గెలుపు, గెరిశె, గెజ్జె, గెయ్యాళి, గెడ, గెడి, గెనిమె, గెంటు, గెఁటము ఇత్యాది.

అత్రజ్ఞే ౧౦౦

తద్భవే పదాదేర్గస్య అకార ఏవ స్యాత్. ఘంటా-ఘఁట - గంటః కర్పూరః - గబ్బు. కపర్దః; అంత్యాక్షరలోపః; పస్య తః; కస్య గః; వస్య. ద్విత్వమ్. గవ్వ. కంపు ఇత్యత్ర బిందోర్లోపః; కస్య గః; పస్య బః. ద్విత్వం గబ్బు ఇత్యాది.

లతామక్షికాఖలీనాదిష్వేత్ ౧౦౧

ఇతః పరస్య పదాంతగతస్య నిత్యమేత్ స్యాత్, వళిగె, మలిగె, అరిగె, బరిగె, సలిగె, గాళిగె, బాడిగె, పడిగె, చేష్ట; చస్య శకారః, షస్య లోపః.

టు ష్టోః ౧౦౨

తవర్గస్య టవర్గః స్యాత్. నారాచః; నారాసము. తద్భవే వర్త్మ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

బాట; రేఫమకారయోర్లోపః; వస్య బః, దీర్ఘః, తస్య టః, బాట, వస్త్రం - బట్ట;

మో వః ౧౦౩

అయుక్తస్య మస్య వః స్యాత్ వర్త్మ - బాట; రేఫలోపః; తస్య టః; బృందం - పిండు; వృద్ధి - వద్ది; ప్రమదిమా - మద్ది; కుధ్రః - కొండ; రేఫలోపః, తస్య టః, ధస్య దః, దస్య డః;

ఓదతః ౧౦౪

వర్త్మని తోవతస్య దః స్యాత్. తోవ వికర్షవ్యత్యయపాదార్థోక్తి విశేషః ఏషాం విశేషాత్తద్భవాః స్యుః.శీఘ్రమ్-శీఘర, ఇత్యత్ర ఘస్య గః;శీగర, శస్య చః:దంత్యః ద్విత్వమ్

అదితః ౧౦౫

ఇకారస్య అత్ స్యాత్. గచ్చర.

వా హోగః ౧౦౬

హస్య వా గః స్యాత్తజ్జదేశ్యయోః; సింహము - సింగము; దేహము - దేగము; దాహము - దాగము; స్నేహము - సినెగము; వాహనము-వాగనము. రజక ఇత్యత్ర వర్నో వర్గస్య సవర్ణః ఇత్యనేన జస్య చః,దీర్ఘః. చాక;రేఫస్య లకారః చాకల.

ఖ-ఛ ఠ-థ ఫ-ఘ-ఝ-ఢ-ధ-భాం క-చ-ట-త-ప-గ-జ-డ-ద-బాః ౧౦౭

క్రమేణ దశవర్ణానాం దశవర్ణాః ఆదేశాః స్యుః....డంభః-డబ్బు ఇత్యాది.

ఆద్యానాం తృతీయాః ౧౦౮

వర్గాద్యానాం కచటతపానాం వర్గతృతీయా గజడదబాః స్యుః. కాచః - గాజు;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

స్న స్తః ౧౦౯

స్నవర్ణస్య తవర్ణ ఆదేశః స్యాత్. స్నానం - తానము.

జ్ఞో నః ౧౧౦

జ్ఞవర్ణస్య నః స్యాత్; యజ్ఞః-జన్నము; విజ్ఞానం - విన్నాణము;

ర్య.స్న,ష్టానాం రియ,సిన,సిటాః ౧౧౧

భార్య - బారియ; స్నానము - సినానము; కష్టం - కసిటము; క్వచిన్న. ఆర్య - అయ్య;

డుంతోస్తుత్ ౧౧౨

దుండోస్తుత్ స్యాత్. కుడుంబము, కుతుంబము.

తదోర్దతౌ ౧౧౩

తదయోర్దకారతకారౌ స్తః. కుటుంబము ఇత్యాది. తీరదుర్గమంది రేషు పాదు కోటో త్తరణాః - కోట-దుర్గం.

ఇద్దైతః ౧౧౪

ఐత ఇత్ స్యాత్;వస్య బః;రేఫలోపః; వ్రీహి - బియ్యము; సంతోషము - సంతోసము

అదోతః ౧౧౫

ఓకారస్య అత్ స్యాత్.సంతసము; స్థానివదాదేశః తద్ధితేష్వ చామదేర్నిపాతస్య.ఐ చ స్థానివత్త్వం స్యాత్. ఈకారస్య ఇకారః,వస్య బః.రేఫలోపః, బియ్యము. ఇదతః. మరిచము, మిరియము.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

షః కః ౧౧౬

షస్య కః స్యాత్. మేషః - మేక

అగమహతామ్ ౧౧౭

అమహతామక్ స్యాత్. మేక, మాట, వార్త. ఇదతః, దీర్ఘస్య హ్రస్వః, బస్య పః, లస్య ద్విత్వం, బాలః - పిల్ల.

స్త్రియామే క్వచిత్ ౧౧౮

క్వచిత్స్థలేషు స్త్రీలింగానామయుక్తానాం తత్సమానామాదంతానాం అంత్యానా'మే' స్యాత్. వీణా - వీణె; మాలా - మాలె, కళా - కళె; పేటా - పెట్టె; ఆశా - ఆశె; దిశా - దిశె ఇత్యాది.

లుప్తయశ్చ ౧౧౯

ఆదిమధ్యాంతేషు లుప్తయకార సంబంధినో అవర్ణస్య ఏ స్యాత్. వ్యయః - వెయము; ప్రత్యయః-ప్రత్తెయము; కన్యా - కన్నె; విద్యా - విద్దె; పద్యమ్ - పద్దెము; పుణ్యమ్-పున్నెము; బాధ్యమ్ - బొద్దెము; ఖ్యాతి - కేతి; ఖల్యా - కళ్ళెము; సఖ్యమ్-సక్కెము; వర్ణః - వన్నె. శబ్దః - శస్య చః, బస్య పః, దస్య డః, దస్య ద్విత్వోత్వే. చప్పుడు; యాత్రా, యస్య జః, కర్షః దంత్యః, అర్ధానుస్వారః, జాతర; శ్రవః- చెవి; ఏదతః; కుబ్జః - గుజ్జు; కబళః - కవణము; శస్య ణః; గదా-గుదె; విషాదః - నిసాదము: ఋషభః-రిసబము; గాంధారః-గాందారము; షడ్జః- సజ్జము; మధ్యమః-మద్దెమము; మంద్రః-మందరము; మురజః-మొర జము; ఊర్ధ్వమ్-పొదువు; ఢక్కా-డక్క; రాక్షసః-రక్కెస; అంబా- అమ్మ; అత్తికా-అక్క; గ్రహము- గాము; శృంగారః - సింగారము; బీభత్సః - విప్పచ్చుడు; ఉత్సాహః-ఉత్సాగము; కృపా-కుప. 'ఉద్భుతః' ఋతో ఉత్స్యాత్; ఆశ్చర్యమ్-అచ్చెరువు; భయమ్-బయము; గర్వః- కొవ్వు; వ్రీడా-రట్టు; పుత్రః-పుత్రీ; వటుః-వడుగు; గ్రామణీః-గామిడి;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఈర్ష్యా-ఈసు; వైరం-బీరు; దుఃఖమ్-దుక్కము; రోషః - రోసము; ఉన్మాదః-ఉమ్మాదము; ప్రేమ-పిమ్మ; ప్రియం-పిరియము, పిరెము; ఇచ్ఛా-ఇచ్ఛ; కాంక్షా-కాంచ; అభిలాష - అభిలాస; కైతవం-దగా; శౌర్యం-సొంటు; వ్యాజః-తేజము; స్వేదః, సస్య చః, వస్య మః, దస్య టః-చెమట-మస్య ద్విత్వమ్-చెమ్మట; యజ్ఞసూత్రం-జన్నిదము; స్థలనమ్-కలనము; నిద్రా-నిదుర; రుయోర్ద్విత్వమ్-నిద్దుర; స్వప్నః-సొప్పనము; తంత్రీ-తొందర; స్వరూపం-సొరూపము, స్వభావః-సొబావము; ఉద్ధవః-వేదుక; స్వార్థే కః. రంధ్రమ్-రందరము; గర్తః-బొంద- గుంట; శేషః-సేసుడు; త్రిలిప్సః-తెలిచ్చము; సర్పః-సాపు; మోదకః - కుడుము; కూర్పాసః-కూసము; సరీసృపః-చిలువ; వేశ-రెవక్షేశః (రేదమి) వేదము; ఉదేశః, ఉదొతః-(ఈ రెండు సూత్రాలు చూడదగినవి) విషం-విసము; విష్టః-వెట్టి; వ్యథా-వెత; సముద్రః-సందరము 'వా సమో లుగతః' సముపసర్గాత్పరస్య ఉతో వా లుక్ స్యాత్. సముద్రము-సంద్రము; పాణి-పావి; నీరం-నీరు; ఉదకమ్-ఉతకము; తురంగః-తురగ. పృషత్-తుపర, తీరం-దరి; ద్రోణీ-దొని; కాష్ఠ-కట్టె; కుద్దాలః-గుద్దలి; అచ్ఛః-అచ్ఛము; మీన-మీను; గండకః-గండె; జలూకా-జెలగ; శంఖః-సంకు; భేకః-కప్ప; ఖాతం-గుంట; మేఘః-మొగులు, మొయిలు. ఓ దేశః. వేశంతః-వెంచ; మాణిక్యం-మానికెము; వాపి-బావి; యమునా-జమున; కుల్యా-కాలువ; కువలయ-కలువ; అరవిందం-అంబెంత; తామరసం-తామర. స్వామీ-సామి; మూకః-మూగ; లక్ష్మణః-లక్కన: శ్రీమాన్-శ్రీమానుడు; వత్సలః - వత్సలుడు; ధృష్టః దిట్ట; కుత్సితః - కుచ్చితుడు; దవీయః-దవ్వు; వక్రం-వంకర; ప్రాకారః-గుడి; కర్కశం-కక్కసము; కఠినః-గట్టి: ప్రకటః-పాత; మృదులం-మెత్తన; పిశాచః-బూవి; జైవాతృకః-జాబిల్లి;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'గోరావ్' గోశబ్దస్య అవాదేశః స్యాత్. వుప్రత్యయః అవు స్థానిపదాదేశః వుప్రత్యయవికల్పే అబు. ద్యూతం-జూదము; హస్య గః స్యాత్, సింహః-సింగము వ్యాఘ్రః-బెగడము; పోత్రీ-పంది; అదోతః; బిడాలః-పిల్లి; మృగః-మెకము; పృషతః-దుప్పి; ఉదృతః ఋత ఉత్ స్యాత్; పారావతః-పావురము; కపోతః-గువ్వ; ఖంజనః-కాంజు; 'ఔదతః' అత ఓత్ స్యాత్. కుక్కుటః-కోడి; క్రకరః-కొక్కెర; కోకిలః-కోయిల; కాలకంఠః-కుంకురుగుడంగి; 'అదృతః' ఋతో ఉత్ స్యాత్ గృధ్రః-గద్ద; క్రౌంచః-కొంచ; ఒదౌతః; రాజహంస - రాయంచ; గండోలీ-కండిరీగ; ఇదోతః. బర్హం-పురీ; వ్యూహం-ప్రోగు; భూః-భువి; మృత్స్నా-మన్ను. ఊషరః-ఊసరము; భువనం-బోనము; సికతా-ఇసిక-ఇసుక - ఇసికా చ; గోష్ఠ -కొట్టము; పద్యా-తోవ; వర్త్మ-బాట; పురీ-వీడు; రథ్యా-రచ్చ; కుడ్యం-గోడ: ధామ-ధీము; మంటపః-మండపము; స్వస్తికః సొత్తికము; అంతఃపురః-అంతిపురము; ద్వారం-దొడ్డి: మార్గః-వాకిలి; గస్య కః. కవాటక-కమవు; అర్గళం-గడియ; నిశ్రేణి-నిచ్చెన; పల్లీ-పల్లె; వింధ్యః-వింధె; పూర్-ఊరు; మహీధ్రః; పర్వతః-తిప్ప; ఝరః-సెలయేరు; ఖనిః-గని; గ్రావా-గుబ్బలి; అటవి-అడవి: కాననం-కాన: పంక్తిః-బంతి; రాజిః-చాలు; ఫలం-పండు, కిసలయం-చిగురు; గుచ్ఛః గుత్తి; ముకుళం-మొగ్గ; పుష్పం-పువ్వు: ఫలకః-పలక; పున్నాగః-పొన్న: నేమిః-నెమ్మ; 'ఇదేత'. ఏత ఇత్ స్యాత్: అంకోలః-ఊడుగ; మాలూరః-మారేడు; లోధ్రః-లొద్దుగ; గుగ్గులు-గుగ్గిలము; గంభారి - గుమ్ముడు; కదంబః-కడుము; పూగ-పోక; చించా-చింత ''చోస్తుః''-చవర్గస్య తవర్గః స్యాత్. ఆమందః-ఆముదము; శమీ-జమ్మి; పాటలః-పాదిరి; టోస్తుః. చంపకః సంపంగి; వకుళః-పొగడ; దాడిమః-దాదింబ. 'తోశ్చుః' తవర్గస్య చవర్గః స్యాత్. జాతి-జాజి; పిడువాజి-పెసువాది; జవాది-జవాజి; కురంటకః -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

గోరంట; 'ఒపుకః' ఉత ఓః స్యాత్; ఉన్మత్తః-ఉమ్మత్త; మరువకః-మరువము; వృక్షాదనీ-బదనిక; సిలిసీ-సిలిచెట్టు; వచా-వస; ద్రాక్షా-దాక్ష; బదరా-ప్రత్తి; పటోలికా-పొట్ల; తాంబూలీ-తములం; ఏలా-ఏల్కి; ముస్తా-ముస్తె (ముత్తె) వృద్ధదారుకః-బొద్దికూర; 'ఓదృతః' ఋత ఓత్ స్యాత్; కూష్మాండః-గుమ్మడి; మూలకం-ముల్లంగి; గ్రంధిః-గంటు; తాళః-తాడి; ఋక్షం-చుక్క; వ్యత్యయః.ఉదలః-అస్య ఉః స్యాత్. వేత్రః-బెత్తు, బెత్తము; వెదురు; పాత్రః. త 'ఇడతః.' ముఖే యన్ముఖ్యమంగం తన్ముఖ్యం-తత్. ముక్కు; ముఖం- ఖస్య గః. గళ్చ. మొగము; తద్భవః దేశ్యం సౌందర్యం-చందము; గ్రీవా-మెడ; మో........ఏదతః. కొంతః-ఆదితః మెడ; గుల్ఫం-పిక్క. ఇదుతః. వర్గో వర్గస్య-పిక్క; స్తన-చను; అంఘ్రిః-అడుగు; జంఘా-జంగ; గుదం-గుద్ద; ఉపస్థా-పత్త; స్కంధః-కందము; భ్రూః-బ్రువు-బొమ; కబరీ-కొప్పు; ఒదలః. మౌళి-మూల; చికురః-కురులు; శిఖా-సిగ; శ్మశ్రు - మశిరు-మీసము; జిహ్వా- జీబు; మానుషః-మావిసి; స్త్రీ-చెలి; భోగినీ-బోగముది; కన్యా-కన్నె; సఖి-సకియ; వృద్ధా-పెద్ద; అంగుళీయం-ఉంగరము; అంగిళిముద్రా-ముద్దుటుంగరము అంచలం-అంచు; కూర్పాసః-కుబుసము; తిరస్కరిణీ-తెరచీర; స్నానం-తానము; 'స్న స్తః.' స్నస్య తః స్యాత్. 'జ్ఞో నః జ్ఞస్య నః స్యాత్. ఆజ్ఞా-ఆన; లాక్షా-లక్క; అలక్తకః-లత్తుక; మంచః-మంచము; పీఠః-పీట; పతద్గ్రిహః-పడిగెము; ఆదర్శః-అద్దము; వంశః-వంగడము; కుట్టనీ-కుంటెనకత్తె; ఆర్తవం-అంటు; అపత్యం-బిడ్డ; తాతః-తండ్రి; ముండనం-బోడి; శ్వథుః-దగ్గు; సిధ్మము - సిబ్బెము; ఖర్జూః-గజ్జి; పిటకః-పొక్కటి; ఒదితః.ఇత ఓ శ్స్యాత్. కుష్ఠం-కుట్టు; వాంతం-వాంతి; కచ్ఛపః-గబ్బులాడు; దద్రుణః-దద్దురురోగము గలవాడు, రుధిరః-నెత్తురు; నాడీ-నరము; దో రః, దస్య రః స్యాత్. స్ఫటికా, గొంగ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఉద్వృతః ఉచ్చారః-ఉచ్చు; విట్-పీ; ప్రేతః-పిచ్చి; పిత్రః; కషః-చంప; బ్రాహ్మణః అదిమవర్ణంబానామిది బ్రాహ్మడు; వైద్యః-వెజ్జు. బ్రహ్మచారీ-బొమ్మచారి; గృహస్థః-గేస్తు; తజ్జః "ఏద్వృతః"-ఋత ఏల్ స్యాత్. గేస్తు దేశ్యం. సన్యాసీ సన్నాసి; బాడబః-బాపడు; పాఱుడు; ఉపాధ్యాయః-వెజ్జు. సోమయాజీ-సోమాజి; యజ్ఞః-జన్నము; అర్ఘః-అగ్గము; ఉపవాసః-ఉపాసము; ఏకేశః - ఒయయేకము; తపస్వీ-తపసి; ఋషీ-రిసి, రుశి; కుండం-కుండ; దర్వ-దెవుడ; భైక్షం-బిచ్చము; యజ్ఞసూత్రం-జందెము; రాజా-రాజు; రాట్-రా.రాజు; మంత్రీ - మంతిరి; వికర్షః, సిద్ధ్యః-సినెగాడు; సఖ్యం-సఖ్యము; జ్యౌతిషికః - జోశి; దూతః-దూత; ఆజ్ఞా-ఆన; శుల్కః - సుంకము; హరణా-ఆరణము; భృంగారః-బంగారు చెంబు; అంకుశం-అంకుసము; పీఠం-పీట; తురగః-తురగము; మోదకః-మోదక; కటికా-కళ్లెము; ఖురః-గొరిజ; దోలా-డోలి; పదాతిః-బంటు; సంపత్-సంపద; శ్రీః-సిరి; శుల్బం-(చెంబు) ఎదుతః;ఆపద; ఛురికా-చురియ; స్మశానం-మశానము; ప్రాసః-పాసము; కారా-గార; వ్యాపారః-బేరము; ఖనిత్రం-గుద్దలి; లవిత్రం-కొడవలి; లాంగలం-నాగేలు; అన్య సః. వ్రీహిః-వరి; అవ్రీహిః - బరిగః కలాయః-అంకిలపెడ; చణకః - సనిగె-సెనగ, సనగ; కణిశం - ఎన్ను. అంగారః-ఇంగలము; కంసః-కంచము; గుచ్ఛః తిందూకః-తెండు; ఆర్ద్రకం-అల్లము; కుస్తుంబరా - కొత్తిమిరి; శుంఠి - శొంటి; హింగు-ఇంగువ; తేమనం-తిమ్మనము; చిక్కణః-చిక్కన; స్నిగ్ధం-నిగ్గు; లేహ్యం-దెడ; కబళః-వది; మహో-వు; వ్యత్యయః ద్రామసి-దామెన; ఉష్ట్రీ-ఒంటె; గార్దభః-గాడిదె; వణిక్-వాసీడు; మూల్యం-వెల; ఎదూతః. సత్యంకారః సంచకారము; ద్రోణః-సలుతుము; ప్రస్థః-పడి; రూప్యం - రూపాయి; రిక్తం-రొక్కము; ఛర్మ-పైడి; ఐశతః. శ్వేత-కేడి; రీతిః-ఇత్తడి; తామ్ర-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

బుద్ధు, ఖల్వాటః-బెంబు; ఏడుకః చోళః-చోళయు; కుసుంభా-కుసుమపువ్వు:
క్షత్తా-సచ్చెవాడు; నటః-నట్టువుడు; మార్దంగికః-మద్దెలవాడు; భృత్యః-
బంటు; వరాహః-వరా; తస్కరః-దొంగ; మలిమ్లుచః-ముచ్చు; వాగురా-
వల; మూషా-మూస; స్వర్గః-సగ్గము: (సొగ్గము) అప్సరాః-అచ్చర;
సిద్ధాః-సిద్ధులు; భూతః-బూతము; అసుర-అసర; బ్రహ్మ-బొమ్మ;
స్వయంభూః-సొయంబు; ధాతా-దాత; విష్ణుః-వెన్నుడు; లక్ష్మీః-లచ్చి:
లకుమి; ఈశ్వరః-ఈసరుడు; స్కందః-కందుడు; త్వరితం-తొరితము:
ధ్రువం-దురము: నిత్యం-నిచ్చము: ద్యౌః-దివి: ఇదౌకః: వక్త్రం-వక్క:
పంక్తి; అర్ధ-అర; శుక్రః-సుక్క; మధ్యాహ్నః-మద్దెనము; అర్ధరాత్రం-
అర్ధరాత్రి; రాత్రి-రేయి; యామః-జాము: అమావాస్యా-అమవస;
అమాస (దేశ్యే) గ్రహణం-గరాణము; ముహూర్తః-మూరుతము; పక్షః-
పక్కము; ముదా-ముదము; శుభం-సుబం; హృదయం-ఎద; దిట్టం-
దిటము: ద్వాపరః-దోపరము; భ్రమః-బ్రమ: ప్రతిజ్ఞా-ప్రతిన: ముక్తిః-
ముకుతి; ముత్తి; మోక్షః-మోకము; కషాయం-కసాయము; తిక్తః-చేదు:
గంధః-కంపు;, పస్తోః తవర్గస్య పవర్గః స్యాత్. ధవళః-తెలుపు; శ్యామః-
చామన; పారాశరీ-పసురుచాయ; రోహితః-ఎరుపు: 'ఏదోతః' ఓత ఏత్
స్యాత్. శ్యామః-పచ్చన; కడారః-కడారివన్నె; భాషా-బాస; వాక్-వా.
'తోః కుః' తవర్గస్య కవర్గః స్యాత్. లపిత-పలుకు; వాక్యం-వాకి
యము-వాకెము; శ్రుతిః-సుతి; శిక్షా-శిచ్చ: కల్పః-కప్పము: ఛందః-
చందము; జ్యోతిః-జోతి: స్వరితః-సొరితము: సృష్టిః-శిష్టి: కథా-కత;
నమస్యా-నమశ్శె: ఆఖ్యా-ఆకె: కీర్తిః-కీరితి: చోద్యం - సోదెము:
పరుషం-పరుసము; సమ్యక్ - మంచి: మర్మరః-మొరమొర: క్వణః-
కోణము; కచ్ఛ-కచ్చ: పుచ్ఛః-బొచ్చు: అచ్ఛః-అచ్చము: మ్లేచ్ఛః-
మిలేచ్ఛుడు: 'ఖ ఛ ఠ థ ఫ ఘ ఝ ఢ ధ భా' మిత్యనేన ఛస్య చకారః.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

వా గుచ్ఛతుచ్ఛయో_స్తః. స్పష్టం. గుచ్ఛః-గచ్చెము; గుత్తి-గొత్తి; తుచ్ఛః- తుచ్చెము-తొత్తు. రో నః-రేఫస్య నః స్యాత్. అరటి, అనటి, గరిటె, గనిటె, పేరుఁడు- పేనుఁడు; యెరుక-యెనుక; భూరి-పైడి; లో డః' లస్య డః స్యాత్. అందోళికః-అందడము; ఎడిలిః. ఎక-లము. ఎదతః. ధవళః-తెలుపు; మర్యాదా-మేర; మట్టు; తస్కరః-దొంగ; శృంఖలా_సంకెల; తోః కుః-తవర్గస్య కవర్గః స్యాత్. స్తంభః-కంబము: 'తోః పుః' తవర్గస్య పవర్గః స్యాత్. స్పష్టం. గంధః-కంపు; గబ్బు; కర్బురః-కప్పు; కపర్దః-గవ్వ; ఘాసః-చంకసం-చక్కెన; ఆక్రందః - క్రందు; కరః - కేలు; కయః-చెయి; కర్పూరం-కప్పురము-కప్రము; గంబూరము-(గంబురము) జలాకరః చెరువు; 'లో నః' తలుపు- తనుపు; వెలుగు-వెనుగు; చెలికె-చెనికె; పౌలకువ-పౌనకువ; వార్తాకం_వంగః

ఇతి తద్భ...

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
7928

GURUKUL KANGRI LIBRARY
Accession
Class on
Cat on
Tag etc.
Checked
Any Other
2/7/13

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Forwarded free of cost and with the compliments of the Department of Education, Government of India New Delhi.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ఆర్. శ్రీహరి
రీడర్, తెలుగుశాఖ
ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం
హైదరాబాద్

గ్రంథకర్త రచనలు

ముద్రితాలు :

1. లఘుసిద్ధాంతకౌముది (సంజ్ఞా, సంధి, కృత్ప్రకరణాలకు తెలుగు అనువాదం) 1970
2. సంకేత పదకోశం 1973
3. వ్యాకరణ పదకోశం (ఆచార్య బొడ్డుపల్లి పురుషోత్తంగారితో) 1978
4. అలబ్ధ కావ్యపద్యముక్తావళి 1983
5. ముకుందవిలాసం (సంపాదకత్వం) 1985
6. నల్లగొండజిల్లా మాండలికపదకోశం 1986
7. సంస్కృతసూక్తి ముక్తావళి 1986
8. తెలుగుకవుల సంస్కృతానుకరణలు 1987
9. తెలంగాణా మాండలికాలు - కావ్యప్రయోగాలు 1988
10. భాస్కరరామాయణము - విమర్శాత్మకపరిశీలనము 1988

అముద్రితాలు :

1. అలబ్ధ వాఙ్మయసూచి
2. లఘు సిద్ధాంతకౌముది (కారక, తద్ధిత, సమాస, స్త్రీ ప్రత్యయ ప్రకరణాలకు తెలుగు అనువాదం)
3. రేడియో సంస్కృతపాఠాలు

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar